

**Cild: 22 Say: 1
2019**

ISSN 2218 – 0346

AZƏRBAYCAN ARXEOLOGİYASI

Təsisçi

Hamlet İsaخانlı

Baş redaktor

Qüdrət İsmayılzadə

Redaksiya heyəti

Vəli Baxşəliyev, Azərbaycan
Maisə Rəhimova, Azərbaycan
İsmayıl Hacıyev, Azərbaycan
Rauf Muncayev, Rusiya
Anatoli Kantoroviç, Rusiya
Zurab Maxaradze, Gürcüstan
Mehmet Özdoğan, Türkiyə
Mehmet Işıklı, Türkiyə
Ayman Dosimbayeva, Qazaxıstan
Baytanayev Bauırjan, Qazaxıstan
Andreas Şaxner, Almaniya
Bertyill Lyonnet, Fransa
Yoshihiro Nisyaki, Yaponiya

Redaktor müavinləri

Roza Arazova
Tarix Dostiyev
Bəhlul İbrahimli

Redaktor köməkçiləri

Sevda Hüseynova
İlahə Yusifli

Volume: 22 Number: 1
2019

ISSN 2218-0346

AZERBAIJAN ARCHAEOLOGY

Founder

Hamlet Isaxanli

Editor-in-Chief

Qudrat Ismayilzadeh

Editorial Board

Vali Bakhshaliyev, Azerbaijan
Maisa Rahimova, Azerbaijan
İsmail Hajiyeu, Azerbaijan
Rauf Munchayev, Russia
Anatoliy Kantorovich, Russia
Zurab Makharzadze, Georgia
Mehmet Ozdoghan, Turkey
Mehmet Ishikli, Turkey
Ayman Dosimbayeva, Kazakhstan
Baytanayev Baujan, Kazakhstan
Andreas Schachner, Germany
Bertille Lyonnet, France
Yoshihiro Nisyaki, Japan

Editorial Deputies

Roza Arazova
Tarikh Dostiyev
Bahlul Ibrahimli

Editorial Assistants

Sevda Huseynova
İlaha Yusifli

Cild: 22 Say: 1
2019

ISSN 2218 – 0346

АРХЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Учредитель

Гамлет Исаханлы

Главный редактор

Гудрат Исмаилзаде

Редакционная коллегия

Вели Бахшалиев, Азербайджан
Маиса Рагимова, Азербайджан
Исмаил Гаджиев (Азербайджан)
Рауф Мунчаев, Россия
Анатолий Канторович, Россия
Зураб Махарадзе, Грузия
Мехмет Оздоган, Турция
Мехмет Ишыклы, Турция
Айман Досимбаева, Казахстан
Байтанаев Бауыржан, Казахстан
Андреас Шахнер, Германия
Бертил Лйоннет, Франция
Йошихиро Нисяки, Япония

Заместители главного редактора

Роза Аразова
Тарих Достиев
Бахлул Ибрагимли

Рабочая группа

Севда Гусейнова
Илаха Юсифли

© COPYRIGHT 1999 Khazar University Press
All Rights Reserved

Məhsəti küçəsi, 41, AZ1096, Xəzər
Universitəsi, Bakı şəhəri
Azərbaycan Respublikası

Mehseti str., 41, AZ1096
Khazar University, Baku
Republic of Azerbaijan

ул. Мехсети, 41, AZ1096,
Университет Хазар,
Баку, Республика Азербайджан

Üz qabığında:
Asma(Tunc). Bakı, XV-XVI əsrlər. Milli Azərbaycan Tarix Muzeyi

Cover page depicts:
Pendant(Bronze). Baku, 15th-16th centuries. Azerbaijan National History Museum

На обложке:
*Подвеска (Бронза). Баку, XV-XVI века
Азербайджанский Национальный Исторический Музей*

Telefon: (99412) 4217927 (219)

Faks: (99412) 4989379

E-mail ünvanları:

contact@khazar.org

jaa@khazar.org

<http://www.khazar.org>

www.azerbaijanarcheology.com

KHAZAR UNIVERSITY PRES

İÇİNDƏKİLƏR

Yaqub Məmmədov	
Azıx adamı və onun Homo sistemində yeri	8
Zeynəb Quliyeva	
Naxçıvanın eneolit dövrü keramikasının texniki və ornamental xüsusiyyətləri	17
Pərviz Qasımov	
Menteştəpə İlk Tunc dövrü kurqanı: xronoloji paradoks	32
Orxan Zamanov	
Azərbaycan arxeologiya elmi 1945-1990-cı illərdə Avropa ilə akademik mədəniyyətlər və elmi biliklərin mübadiləsi çərçivəsində	53
Şamil Nəcəfov	
Tunc dövründə sosial-iqtisadi inkişaf və əhali məskunlaşması problem (Gəncə-Qazax bölgəsi abidələri üzrə etnoarxeoloji tədqiqat)	69
Toğrul Xəlilov	
Tunc dövrü qablarının rənglənmə texnikası haqqında	78
İradə Avşarova	
Azərbaycanın tunc dövrü qəbir abidələrində “Günəş” inancı izləri	85
Regine Hunziker-Rodewald	
Transiordaniyadan tapılmış Dəmir dövrünə aid qadın fiqurları	93

CONTENTS

Yagub Mammadov

- An Investigation of the Location of Azykh Man
Remnants in Hominid System.....8

Zeyneb Guliyeva

- Technological and Ornamental Features of the Calcholithic Ceramics of the
Nakhchivan17

Parviz Gasyimov

- Kurgan Mentesh-tepe on the Early Bronze Age: A Chronological Paradox..32

Orkhan Zamanov

- The Archaeological Science of Azerbaijan in the frame of Knowledge
Exchange with European Academic Cultures in 1945-1990's.....53

Shamil Najafov

- Socio-economic Development and Population Settlement Problem in the
Bronze Age (Ethno-archeological Research on the Monuments of Ganja-
Gazakh region)69

Togrul Khalilov

- About the Dying Technicchs of Potteries of Bronze age.78

Irada Avsharova

- The traces of “Sun” Belief in some Bronze Age Graveyards of Azerbaijan.85

Regine Hunziker-Rodewald

- The Iron age Female Figures from Tranjordan93

СОДЕРЖАНИЕ

Ягуб Мамедов	
Азыхский человек и его место в системе гоминид	8
Зейнеб Кулиева	
Технологические и орнаментальные особенности энеолитической керамики Нахчывана.....	17
Парвиз Гасымов	
Курган Ментештепе эпохи ранней бронзы: хронологический парадокс.....	32
Орхан Заманов	
Археологическая наука Азербайджана в 1945-1990 гг.в контексте академических культур и обмена научными знаниями с Европой.	53
Шамиль Наджафов	
Проблема социально-экономического развития и заселения в период бронзы(Этноархеологические исследования по памятникам Гянджа-Газахского региона).....	69
Тогрул Халилов	
О технике окрашивания керамики в эпоху бронзы	78
Ирада Авшарова	
Следы культа солнца в погребальных памятниках эпохи бронзы Азербайджана	85
Регине Хунзикер Родевальд	
Женские фигуры эпохи железа найденные в Транс Иордании.	93

An Investigation of the Location of Azykh Man Remnants in Hominid System

Yagub Mammadov

Institute of Archeology and Ethnography,
Azerbaijan National Academy of Science

Key Words: Hominid remain - Middle Acheulian- Azerbaijan-South Caucasus

On June 23, 1968 a hominid remain - the right fragment of the lower jawbone has been found along with stone products and animal bones from a depth of 7.3 m from the conventional zero line (from the IV horizon of the V layer) belonging to the Middle Acheulian culture of the Azykh cave. The obtained example is the oldest example of homo-species discovered in Azerbaijan until now and is dated to 350,000 to 400,000 years ago.

The jawbone was given to the ASSR AS History Museum in 1975 (currently the National Museum of History of ANAS) and is currently protected in the museum's precious material reserve. The finding was initially studied by the paleontologist D.V. Hajiyeve in 1968-1970 (6) and by the anthropologist R.M. Gasimova in 1978-1980 (5;10).

Although the jaw is not full, it has a great importance in determining its biological affinity. Thus, the thickness of the jaw, the structure and dimensions of the teeth are of great scientific importance for paleoanthropological comparison.

The paleoanthropological residue consists of the back part of the right fragment of the lower jaw and the incomplete shaft. The jaw bone broke down at the second molar tooth level. The internal structure of the bone layout has changed considerably, it looks like a porous object. In the pores of the alveolar part, the third molar tooth (M3) is full, the distal root of the second molar tooth (M2) root and first molar tooth (M1) has been maintained at the neck level. The chewing surface of the third molar tooth slightly was rubbed, thus was made shiny. There is no dentin (basic mass of the tooth) in any of them (6, s.14; 5, s.224; 10, s.15)

The jaw fragment is shiny-brown in color. The enamel of the third molar tooth are generally white and milk colors. The root of the second and third molar teeth is dark-shiny-brown (10, s.14).

The jawbone weight is remarkable thanks to the thickness of the body. Thickness of the lower jaw is determined on an average height as the lower fraction of the body was broken. This measure was 19.5 mm between the M2-M3 level according to D.Hajiyev's measurements (1, s.20; 6, s.15), and it was 19.0 mm according to R.Gasimova's measurements. The height of the fraction between M2 and M3 level is 23.0 mm (5, s.38; 10, s. 27).

Azykh hominid remain

The relative development of alveolar and major parts in anthropological dimensions is of great importance. The border between the two jaws is in the jaw hole. It has been impossible to measure sizes as the horizontal wing and the main fraction in the azyk jaw were broken. The relative measurements carried out in the equation of M2 and M3 revealed that the major part of the jawbone was relatively gentle than the alveolar part. The absolute difference is 6 mm (10, s.19).

According to the length of the molar teeth (35 mm according to D. Hajiyev's measurements (6, s.18), 34 mm according to R.Gasimova's measurements) (10, s.27) it has a small tooth form.

The shape of the alveolar section also draws attention and is one of the important features to compare with other hominids. It has an area extending from the top to the branch of the jaw. Therefore, molar teeth nests are located in the center of the surface, and thus the teeth are approximately 3 mm away from the lingual walls.

X-ray examination of the jaw has found that the combination of roots is weak and travardontism is not clearly expressed.

The back wall of the jaw opening (foramen mentale) is located on the outer wall of the jaw. It is quite mature and the channel is directed toward the jaw as in modern humans. In the outer wall, the jaw opening is located at the front of the first molar tooth and 15 mm below the alveoli (tooth alveoli) (6, s.19).

In modern anatomical man, foramen mentale is usually at the level of the second molar tooth. A.A.Zubov shows that the jaw opening in Neanderthals is located slightly behind. For this reason, it is close to the Neanderthals (9).

The lower jaw opening (foramen mandibule) is located in 2 mm diameter of the jaw, leading to the lower jaw canal (10, s.20). Although the lower jaw opening is diagnostically important, some experts believe that this is not a sign, and there is a great diversity in its location. When considering the variability of the placement of the jaws of contemporary men, it turns out that in one case it is at the tip of the alveoli, others located below the end (6, s.20).

The Azikh man has only one jaw opening. It is similar to modern men with feature (10, s.37). Having multi of the lower jaw opening is specific to *Homo erectus* and *Homo heidelbergensis*.

The mesio-distal diameter of the third molar teeth (M3) is 11 mm, vestibular-lingual diameter is 8.9 mm (10, s.20). The difference between two diameters is 2.1 mm. Accordingly, the tooth is extended towards mesio-distal. According to this feature, the Azikh man corresponds to the dolomodontism group.

The space between the medial portion of M3 and the lower jaw opening is 38 mm. In modern men it is not less than 50 mm (6, s.19).

Molar teeth are located in the middle thickness of the jaw (6, s.19). In all excavation residues and modern humans, molar teeth are located on the outer wall of the jaw. Because of this feature, there is no similarity between it and excavation residues.

Based on the development of the relief and the condition of the M3's chewing surface, R.Gasimova referred the jaw fragment to woman at the age of 20-25 (10, s.23), D.Hajiyev referred it to woman at the age of 18-22 (6). The works published until this time have mainly reflected the second thought.

There are disagreements among researchers regarding the role of the Azykh man in human hominid system. Thus, the paleoanthologist D.A.Hajiyev stated that it belonged to the transition stage from early arthropoids (from *Homo erectus* species) to the early paleontrops (Neanderthals) according to the jawbone size and referred it to Heidelberg type of preneanderthals (6, s.15).

Fist time M. Huseynov called it "Azykhantrop". At that time, the morphological similarity of the Azikh man to the western European preneanderthal form of Kond, Argo (France) was mentioned (1).

R.M.Gasimova did not agree with the idea that Azykh belonged to pre-neanderthals, he has was related it to the local early group of Neanderthals and called it "Palaeoanthropus azykhensis" (10, s.15).

In the 50s and 70s of the 20th century, two hominid groups belonging to Homo sapiens were separated based on the materials of Arago found in Europe, Montmoren (France) and other areas. The first is called "streyenheim" group, it showed the earliest form of separate human branch which differs from Neanderthals.

The second was the "totavel-montmoren" group, which had similar characteristics to Homo erectus. This group is called Preneanderthal or Early Neanderthal. However, both groups are currently referred to as early archaic homo sapiens or Homo heidelbergensis. Types of Homo heidelbergensis species that the first examples existed 1.3 million years ago, and the last examples were existed until 250,000 years ago evolved into Europe have evolved specially in the northern regions of Germany and France and spread to other areas until 350,000 years ago. In Europe, 300,000 years ago, during the volatile period divided into Neanderthals, into Denisovans in Asia, and in the first phase of vyrum, they are widely spread in Europe.

The results can be summarized as follows: The lower jaw bone fragment found in the Azykh cave belongs to a woman at the age of 20-25 (18-20). The Homo Sapiens belongs to Homo heidelbergensis circle, which transforms neanderthalensis; geologically belongs to mindel-riss period, archeologically belongs to Middle Acheulian culture.

The materials on the same lap were found in Marakko (Morocco) (Sidi-Abdul-Rahman), Germany (Steinhein), England (Svanskomb), Italy (Sedia-del-Dyavolo) and other areas and they refer to the type of Homo heidelbergensis.

Coclucion. Paleanthropological study of Azikh man, shows that it is a place of ancient people which Homo heidelbergensis is close to Neanderthal end group in the Middle Acheulian of the eastern part of the Lesser Caucasus and in the South Caucasus region, is of great importance in the scientific study of the physical structure of the Achilles men. Thus, the Azykh can be considered as one of the most recent representatives of the Homo heidelberg group in Eastern Europe. Calling its name as "Homo azykhensis" is better suited.

Table. Comparison of the Azykh Man's jawbone and upper third molar tooth size with some other fossils

Residues		Sizes							
		Size of jawbone			M ₃ (third molar tooth)				
		Remains of the fragment between M ₂ and M ₃ level	Height of the fragment between M ₂ and M ₃ level	Indication of weight between M ₂ and M ₃ level	M ₃ meso – distal diameter	M ₃ vestibul – lingual diameter	Weight thickness of M ₃ crown	Indication of shape M ₃ crown	Length of molar teeth (M ₁ – M ₃)
Azykh jaw	According to D.Hajiyev's measurements	19.5	23.0	84.8	11.0	8.9	97.9	80.9	35.0
	According to R.Gasimova's measurements	19.0	23.0	82.6	11.0	8.9	97.9	80.9	34.0
Australopithecus (paranthrope)		28.7	33.9	84.9	17.0	14.6	274.8	85.9	46.3
D2735		22	21.5	109.5	-	-	-	-	-
Dmanisi D211		20.7	25.3	1009.5	11.2	10.6	118.7	94.6	-
OH22		20.7	28	84.8	-	-	-	-	-
OH13		20.8	24.5	73.9	14.6	12.5	182.5	85.6	-
ER992		24	34.5	69.5	12.5	11	137.5	88	-
ER730		18	31.8	56.5	-	-	-	-	-
Ternifin I		22	35	62	-	-	-	-	-
Ternifin II		21.5	31.5	68.2	13.2	12.5	165	94.6	-
Sangiran 1b		18	30	60	14.4	12.5	180	86.8	-
Sangiran C		22.8	32.5	70.1	-	-	-	-	-
Chjoukoudyan 678		15.4	25	61.6	-	-	-	-	-
Chjoukoudyan 682		19.6	32.8	59.7	-	-	-	-	-
Homo erectus erevtus B1		17.8 (26,3 c)	31.0	57.4	-	12.5	181.2	-	40.0
Homo erectus pekinensis G I		19.6	32.8	53.8	12.9	12.4	160.0	96,1	38.6
Homo erectus pekinensis H I		15.4	25.0	61.8	11.7	11.2	131.0	95,7	36.9
AtlantropesI		22.0	34.5	63.8	11.8	11.6	136.9	98,3	36.4
AtlantropesII		23,5	-	-	12.6	11.3	142.4	89,6	42.0
AtlantropesIII		25,5	-	-	-	-	-	-	-
Mauer man		21.4	31.0	65.8	12.0	10.9	130.8	90,8	36.1

Sidi – Abdul-Rahman man	_	_	_	11.8	12.0	141.6	101,7	39.3
Eringsdorf	15	26	57.2	11.0	9.0	81.8	81,8	36.0
Monte - Circeo	16	30	53.3	11.0	11.0	100.0	100	32.0
Arago II	18	29	61.7	10.8	9.6	88.8	88,9	34.0
Arago XIII	24	28	85.7	13.0	12.5	96.2	96,1	42.0
Le-Moustier	19	28	67.9	11.0	11.0	100.0	100	36.0
Spi I	17	29	58.6	12.0	11.0	91.7	91,6	33.0
Skhul IV	20	35	57.1	11.0	9.0	81.8	81,8	
Skhul V (147 λ_2)	17	33	51.5	11.0	11.0	100.0	100.0	34.0
Skhul V (146 λ_2)	18	35	51.4	12.0	11.0	91.7	91,6	35.0

References:

- Hüseynov M.M. 1973: Uzaq daş dövrü. Bakı: Gənclik, 1973, 68 s.
- Məmmədov Y.V. 2014: Cənubi Qafqazın daş dövrü paleoantropologiyası // Gənc Alimlərin Əsərləri, № 10, s.165–170
- Məmmədov Y.V. 2016: Ermənistan hökumətinin təşkilatçılığı ilə Azıx mağarasında aparılan "beynəlxalq" qeyri-qanuni arxeoloji qazıntılara dair / “XXI əsrdə dünya elminin integrasiya prosesləri” Beynəlxalq Forumun materialları. Gəncə, s. 372 –374
- Məmmədov Y.V. 2016: Homo heidelbergensis növünün meydana gəlməsi, inkişafı və yayılması sistemində Cənubi Qafqazın yeri // Gənc alimlərin birinci beynəlxalq elmi konfransının materialları. Gəncə, 2016, s. 133–136
- Kasimova R. M. 2001: Anthropological research of Azykh Man osseous remains // HE, 2001, v.16, p.p.37–44
- Гаджиев Д.В. Гусейнов М.М. 1970: Первая для СССР находка ашельского человека (Азербайджан, Азыхская пещера) // Ученые записки Азгосмединститута, 1970, т. 31, с. 13–21
- Гусейнов М. М. 1985: Древний палеолит Азербайджана. Баку, Элм, 1985, с. 96.
- Гусейнов М. М. 2010: Древний палеолит Азербайджана. Баку, Тек Нур, 2010, с. 202.
- Зубов А.А. 1968: Одонтология. Методика антропологических исследований. Москва: Наука, 1968, 199 с.
- Касимова Р.М.1986: Первая находка самого древнего пещерного человека на территории СССР (Азербайджанская ССР. Азых.) Баку: Элм, 68 с.

Xülasə

Azıx adamı və onun Homo sistemində yeri

Yaqub Məmmədov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Məqalə 1968-ci ildə Azıx mağarasının V təbəqəsinin IV horizontunda aşkar olunmuş qədim insanın qalığının (alt çənənin arxa hissəsi) son illərdə əldə olunmuş antropoloji qalıqlarla müqayisəli təhlilinə həsr olunur.

Əldə olunmuş nümunə Azərbaycan ərazisində bu zamana qədər aşkar olunmuş homo cinsinə aid ən qədim nümunədir və 350.000 – 400.000 il bundan əvvələ aid olunur. Tapıntı ilkin olaraq 1968 – 1970- ci illərdə paleantoloq D.V. Hacıyev tərəfindən və 1978-1980-ci illərdə antropoloq R.M. Qasıмова tərəfindən öyrənilmişdir.

20-25 yaşlarında qadına məxsus alt çənə sümüyü hissəsi tam deyil, buna baxmayaraq paleoantropoloji müqayisə və bioloji mənsubiyyətinin müəyyən olunmasında çənənin qalınlığı, dişlərinin quruluşu və ölçüləri üçün çox mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

Paleoantropoloji qalıq alt çənənin sağ hissəsinin arxa hissəsindən və tam olmayan şaxənin çıxıntısından ibarətdir. Çənə sümüyü ikinci azı dişi səviyyəsində sınımlıdır. Sümük löhvəsinin daxili quruluşu kifayət qədər dəyişmişdir, məsaməli cisim kimi görünür. Aleveolyar hissənin çuxurlarında üçüncü azı dişi (M_3) tam, boyun səviyyəsində sınımlı ikinci azı dişin (M_2) kökü və birinci azı dişin (M_1) distal kökü saxlanmışdır. Üçüncü azı dişin çeynəyici səthi sürtülmüşdür, sanki, parladılmışdır. Dentin (dişin əsas kütləsi) heç birində yoxdur.

Çənə sümüyünün məxsus olduğu insanın hominid sistemində yeri ilə bağlı tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı var. Belə ki, paleontoloq D. A. Hacıyev onu çənə sümüyü iriliyinə görə son arxantropolardan (*Homo erectus* növündən) erkən paleantropolara (Neandertallara) keçid mərhələsinə aid olduğunu bildirmiş və heydelberq adamı tipli preneandertallara aid etmişdir. M.M. Hüseynov çənə qalığını **“Azıxantrop”** adlandırmışdır. Bu zaman Azıx adamının qərbi Avropa preneandertal forması tipi Kond, Arqo (Fransa) tipi ilə aşkar morfoloji bənzərliyi əsas gətirilmişdi.

R.M. Qasıмова Azıx adamının preneandertallara aid olunması fikri ilə qətiyyənlə razı olmamış, onu Neandertalların yerli erkən qrupuna aid etmişdir və **“Palaeoanthropus azykhensis”** adlandırmıdır.

Azıx adamının paleoantropoloji cəhətdən öyrənilməsi, Kiçik Qafqazın şərq hissəsinin orta aşel dövründə *Homo heidelbergensis* neandertallara doğru inkişaf etmiş son qrupuna yaxın qədim insanların məskəni olduğunu göstərir və Cənubi Qafqaz ərazilərində aşel dövrü adamlarının fiziki quruluşunun elmi tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, Azıx adamı *Homo heidelbergensis* qrupunun Şərqi Avropada ən son nümayəndələrindən biri hesab oluna bilər. Onun **“Homo azykhensis”** adlandırılması daha məqsədə uyğundur.

Açar sözlər: Hominid qalıqları, Orta Aşel, Azərbaycan.

Резюме

Азыхский человек и его место в системе гоминид

Ягуб Мамедов

Институт археологии и этнографии, Национальная Академия Наук
Азербайджана

Статья посвящена сравнительному анализу антропологических останков, выявленных в последние годы с останками древнего человека (правой ветви нижней челюсти), обнаруженными в IV горизонте V слоя Азыхской пещеры в 1968 году. Находка является самым древним образцом вида гоминида, обнаруженным до настоящего времени в Азербайджане, и датируется 350 000 – 400 000 лет тому назад. Результаты находки были изучены палеонтологом Д.В.Гаджиевым в 1968-1970 гг. и антропологом Р.М.Гасымовой в 1978-1980 гг.

Принадлежавшая женщине в возрасте 20–25 лет челюстная кость не является целой, и, тем не менее, имеет большое значение для определения ее биологической принадлежности. Находка представлена фрагментом правой половины нижней челюсти. На уровне второго моляра кость челюсти сломана. Сохранилась восходящая ветвь без венечного и суставного отростков и часть тела. В ячейках альвеолярного края сохранились третий моляр (M_3), корень второго моляра (M_2) и дистальный корень первого моляра (M_1). Между третьим моляром и восходящей ветвью – большое расстояние. Жевательная поверхность третьего моляра стёрта. Дентин отсутствует на всех трёх молярах.

Среди исследователей существуют разногласия в определении места обладателя челюстной кости в гоминидной системе. Палеоантрополог Д.А.Гаджиев заявил, что по объёму челюстной кости находка относится к переходному периоду от поздних архантропов (вид *Homo erectus*) к ранним палеоантропам (неандертальцам) и соответствует из числа пренеандертальцев типу Гейдельбергского человека. М.М.Гусейнов дал челюстной кости название «*Азыхантроп*». В качестве подтверждения приводилось морфологическое сходство Азыхского человека с пренеандертальцами Западной Европы из Араго и Конда.

Р.М.Гасимова была категорично несогласна с мнением относительно принадлежности Азыхского человека к пренеандертальцам, утверждая, что он принадлежал к ранним местным группам неандертальцев, и называла его «*Palaeoanthropus azykhensis*». Палеоантропологическое исследование Азыхского человека указывает на наличие древнейших поселений человека в восточной части Малого Кавказа в период среднего ашеля от *Homo heidelbergensis* до неандертальцев и имеет большое значение для научного изучения физической структуры людей ашельского периода на Южном Кавказе.

Таким образом, Азыхантропа можно считать одним из последних представителей Гомогейдельбергской группы в Восточной Европе. Наиболее целесообразно называть его «*Homo azykhensis*».

Ключевые слова: останки гоминида, средний ашель, Азербайджан.

Naxçıvanın eneolit dövrü keramikasının texniki və ornamental xüsusiyyətləri

Zeynəb Kərim qızı Quliyeva

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi
Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu

Açar sözlər: Naxçıvançay vadisi, eneolit mədəniyyəti, keramika, ornament.

Qədim əkinçilik mədəniyyətlərinin inkişafı insanların daha çox çay vadilərində məskunlaşmasına zərurət yaratmışdı. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Naxçıvan ərazisində qeydə alınmış abidələrin əsasən çay vadilərində yerləşməsi məhz bu amillə bağlı olmuşdur. Naxçıvançay vadisi bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Burada qeydə alınan eneolit dövrü abidələri öz əhəmiyyətinə görə bütövlükdə Cənubi Qafqaz miqyasında xüsusi yer tutur. Onların arxeoloji materialları eneolit mədəniyyətinin mərhələli təhlili üçün şərait yaratmışdır. Belə ki, I Kültəpə, Naxçıvantəpə, Uzunoba, Uçan ağıl, Zirincli, Güney ağıl, Yeni yol, Şorsu və digərləri ilə təmsil olunan bu abidələrdə eneolit erkən, orta və son mərhələsini ardıcıl şəkildə izləmək mümkündür. Bu abidələrdən I Kültəpə yaşayış yeri hələ ötən əsrin 50-60-cı illərində O.Həbibullayev tərəfindən tədqiq edilmiş və arxeoloji materialların təhlili müxtəlif elmi nəşrlərdə öz əksini tapmışdır [11; 1]. Digərləri isə 2013-2016-cı illərdə AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyevin rəhbərlik etdiyi yerli ekspedisiya [6, 49; 9,8] və Azərbaycan-Fransa beynəlxalq ekspedisiyası tərəfindən I Kültəpə abidəsi və ətrafında aparılan tədqiqatlar zamanı qeydə alınmışdır [7, 88]. Bu abidələrdən Naxçıvantəpə yaşayış yerində eneolit erkən mərhələsi və orta mərhələnin erkən dövrü əks olunmuşdur. Uçan ağıl, Uzunoba abidələri orta mərhələnin sonrakı dövrlərinin, Ovçulartəpəsi, Yeni yol, Şorsu və digərləri isə son mərhələnin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətliyəldir.

Naxçıvançayın sağ sahilində yerləşən Naxçıvan təpə yaşayış yeri dəniz səviyyəsindən 853 m yüksəklikdə olub, ərazisi 2 hektardır. Abidədə ilk arxeoloji tədqiqatlar 2017-ci ilin iyul-avqust aylarında V.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə AMEA Naxçıvan Bölməsində yaradılmış ekspedisiya tərəfindən aparılmışdır. Təqribən 2,1 metr dərinliyə qədər davam etdirilən qazıntılar nəticəsində 2 tikinti qatı aşkar edilmişdir: birinci tikinti qatı yarımqazmalarla, ikincisi isə dördkünc formalı tikililərlə təmsil olunmuşdur. Abidənin alt qatlarından götürülən kömür analizləri e.ə. 4945-4772-ci illəri göstərmişdir ki, bu da eneolit erkən mərhələsindən orta mərhələyə keçidi izləməyə imkan verir.

Naxçıvançayın sol sahilində yerləşən digər abidələr timsalında eneolit dövrünün orta və son mərhələsini izləmək mümkündür. Onlardan Uçan ağıl yaşayış yeri e.ə. 4690-4450-ci illərlə, Uzunoba yaşayış yeri isə e.ə. 4620-4370-ci illərlə tarixləndirilmişdir [8, 78] ki, bu da eneolit dövrünün ilk mərhələsindən orta mərhələsinə keçid prosesini izləməyə imkan verir. Son eneolit dövrünə aid abidələrdən Ovçulartəpəsi, Yeni yol, Şorsu, Zirinclidə aparılan tədqiqatlar zamanı götürülən karbon analizlərinin nəticələri bu mərhələnin e.ə. 4350-3870-ci illərlə sərhədləndiyini göstərmişdir. Bu tarixlər Naxçıvançay vadisində eneolit dövrünün bütün mərhələlərində həyatın davam etməsindən xəbər verir.

Dövrün əsas xüsusiyyətləri həmin abidələrdən aşkar olunan maddi mədəniyyət nümunələrində (tikililərdə, əmək alətləri və saxsı məmulatında) daha yaxşı izlənilir.

Tikinti qalıqları göstərir ki, eneolitin bütün mərhələlərində dördkünc və yarımqazma tikililərdən istifadə edilmişdir. Bununla yanaşı, Eneolitin son mərhələsində dairəvi tikililər də öz əhəmiyyətini saxlamışdır. Bu dövrün abidələrindən az miqdarda aşkar olunan əmək alətləri dən daşları, sürtgəclər, obsidian və çaxmaqdaşından hazırlanan alətlərlə təmsil olunmuşdur. Əmək alətlərinin azlığı və mədəni təbəqənin əksər abidələrdə incə olması (15-25 sm) bu abidələrin bir qisminin mövsümi xarakterli olduğundan xəbər verir. Lakin, bütün abidələrin materialları içərisində keramika məmulatı üstünlüyü ilə fərqlənir. Bu da dulusçuluq sənətinin istər oturaq, istərsə də yarımköçəri həyat sürən tayfaların əsas məşğuliyyətlərindən olduğunu göstərir. Bu səbəbdən keramika məmulatı dövrün xüsusiyyətlərinin ortaya çıxarılmasında mühüm atributlardan sayılır. Eneolit dövründə bu sahə xüsusi inkişaf dövrünə qədəm qoymuşdur. Bu əlamət onların hazırlanma texnologiyasında əks olunmuşdur.

Naxçıvanın eneolit keramikası saman qarışıqlı gildən hazırlanması ilə diqqət çəkir. Onların hazırlanma texnologiyasında özündən əvvəlki dövrün bəzi ənənələri izlənilməkdədir. Qabların hazırlanmasında lentşəkilli təbəqələrin birləşdirilməsi üsulundan istifadə edilmişdir. Bu xüsusiyyət I Kültəpənin son neolit keramikasında da izlənilmişdir [16, 42]. Eneolitin erkən mərhələsinə aid qabların bir qisminin xarici səthi, bəzən də hər iki üzünü incə təbəqə ilə süvanmışdır. Bəzi qabların kəsiyində ayrı-ayrı gil qatlarının birləşməsi aydın izlənilir (Şəkil 1,1). Bu dövrü əks etdirən Naxçıvan təpənin keramika məmulatı tikinti qatlarına uyğun olaraq 2 dövrə ayrılır.

Birinci dövrə dördkünc formalı evlərdən aşkar olunan keramika aiddir. Onlar əsasən saman qarışıqlı olub rəngləri qırmızı və qəhvəyin mütəxəlif çalarlarındadır. Az miqdarda rast gəlinən qum qarışıqlı keramika isə sarı və qırmızı rənglidir [9, 18]. Onlar əsasən 6 qrupla təmsil olunmuşdur: incə saman qarışıqlı sadə qablar, qatqısı olmayan gildən hazırlanmış boya naxışlı qablar, saman qarışıq yaxud qatqısız gildən hazırlanan saman üzli qablar, saman tər-

kibli olan basma naxışlı qablar, daraq basqısı ilə naxışlanan qablar, daraqvari alətlə hamarlanan qablar [9, 19-20]. Onların içərisində az sayda qabartma naxışlı və relyef qurşaqla əhatə olunmuş qablar da qeydə alınmışdır.

İkinci dövrə aid olanlar yarımqazma evlərdən aşkar olunmuşdur. Bu mərhələdə qara rənglə çəkilən boya naxışlar azalmış, basma naxışlılar artmışdır, həmçinin sadə keramikanın bir qisminin içərisinə boya çəkilərək yaxşı cilalanmışdır [9, 21]. Digər qismi isə birinci mərhələdə olduğu kimi, əldə kobud hazırlanmış xaricdən əlavə gil qatı ilə suvanmışdır. O.Həbibullayev vaxtı ilə I Kültəpə keramikasında rast gəldiyi bu xüsusiyyəti qabların yenidən təmir olunması ilə əlaqələndirmişdir [11, 24]. Bu xüsusiyyət Naxçıvan təpədən üzə çıxarılan saxsı məmulatının bəzəmə texnikasında öz təsdiqini tapmışdır. Buradan aşkar olunan qabların naxışlanmasında 3 texniki üsul əsas yer tutmuşdur: basma naxışla bəzəmə, qabartma üsulla bəzəmə və boyama üsulu ilə bəzəmə.

Birinci tipə basma naxışla bəzəmə üsulu aiddir. Bu üsul qabların bişirilməsindən əvvəl xarici səthinə barmaq, dırnaq basqısı ilə, yaxud xüsusi alətin köməyi ilə üçkünc, dairəvi naxışlar formasında tətbiq edilmişdir (Şəkil 1, 1-5). Bu cür bəzəmə üsuluna, əsasən, qalın divarlı qablar üzərində rast gəlinmişdir. Xaricdən qabların səthinə çəkilən gil təbəqəsi üzərində tətbiq edilmələri bu texnologiyanın bəzəkdən çox gil qatlarının yaxşı birləşməsini təmin edən dulusçuluq üsulu olmasından xəbər verir. Praktiki əhəmiyyət daşıyan dırnaq basqısı, barmaq basqısı və digər üsullarla tətbiq edilmiş bu cür naxışlar Ağcabədi rayonundakı Çalağantəpə, Qonşutəpə, Ağdam rayonundakı Evtəpə, Qəbiristanlıqtəpə (Kiçikli), 2 saylı İmamqulubəyli, Küllütəpə [2, 142, 229, 262, 249, 293, 161], Urmiya ətrafındakı Dalma təpə [20, Рис 61, (1); 10, fig. 8], Siahbid, Çoga Maran [12, fig. 104], Lavin təpə [13, fig. 10, 1069] abidələrinin eneolit keramikası ilə oxşardır.

İkinci tipə aid olan bəzəmə texnologiyası az sayda olub, dairəvi qabartmalar və zoomorf qabartma ilə təmsil olunmuşdur (Şəkil 2, 1-4). Qablardan birinin ağız kənarındakı relyefik ornament zoomorf formalıdır (Şəkil 2,1). Digər qabın xarici səthi müxtəlif ölçülü yuvarlaq qabartmalarla örtülmüşdür (Şəkil 2,2). Relyef qurşaqlar qabların üzərinə ayrıca hazırlanaraq birləşdirilmişdir. Onlardan bəzisi I Kültəpənin son neolit keramikasında olduğu kimi naxışsız, bəzisi isə basma naxışlıdır. Onların bənzərlərinə, xüsusilə barmaq basqısı ilə naxışlı nümunələrə Uçan ağıl və Uzunoba keramikasında [17, Şəkil 1], Ağcabədi rayonundakı Qoşatəpə, Ağdam ərazisindəki Dəvəbatıran [2, 180, 118], Anadolunun həmdövr abidələrində rast gəlinmişdir [14, Çizim 47]. Bəzi qabların çiyin hissəsində buynuz şəkilli çıxıntılara rast gəlinir. Belə çıxıntıların İranın Əbhərud hövzəsindəki abidələrdən aşkar olunan eneolit keramikasında rast gəlinən nümunələri kasa tipli qabların tam ağız kənarında yerləşməsi ilə fərqlənir [3, PL 5., 21; 7,21]. Belə ki, Naxçıvantəpədə bu cür

çixıntılar qabların boğaz, yaxud çiyin hissəsində olmaqla bəzən üfüqi, bəzən də yuxarıya meyilli şəkildə tətbiq edilmişdir (Şəkil 2,4).

Üçüncü tip bəzəmə texnologiyası boyaq vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir. Onlar qabların bəzən birbaşa səthinə, bəzən də sarı anqob üzərindən qara, yaxud qəhvəyi rənglə çəkilən həndəsi naxılardan ibarətdir (Şəkil 3, 1-2). Belə nümunələr əsasən Naxçıvantəpədə [9, şəkil 6,20), az miqdarda isə Uzunoba, Uçan ağıl [5; 7, 117-124] və Güney ağıl yaşayış yerlərində aşkar olunmuşdur. Bu cür ornamentlərə Dalma təpə, Pijdəlitəpə, Yanıqtəpə, Hacı-Firuz [20, Şək. 61,(3-2); 62, 1; 60,8; 22, Şək. 97] və digər yaşayış yerlərində rast gəlinmişdir. Dalmatəpə mədəniyyətinə məxsus olan bu cür ornamentasiya vaxtı ilə Mil-Qarabağ abidələrində də tək-tək nümunələrlə təmsil olunmuşdu [20, Рис. 37; 54]. Bu, Dalmatəpə mədəniyyətinin Urmiya gölü hövzəsindən şimala doğru yayıldığını təsdiq edir. Bütün bunlar Naxçıvanın erkən eneolit dövrünün bu mədəniyyətlə xarakterizə olunmasına əsas vermişdir.

E.ə. V minilliyin ortalarına aid olan orta mərhələnin erkən dövrü Naxçıvantəpənin yuxarı tikinti qatlarında, sonrası isə Uçan ağıl və Uzunoba yaşayış yerlərində izlənildiyindən bu dövrün keramikasını da məhz həmin abidələrin materialları əsasında xarakterizə etmək məqsədəuyğundur. Onlar saman qarışıqlı, bəzən də saman və qum qarışıqlı gildən hazırlanıb, rəngləri çəhrayı, qırmızı və qəhvəyi rənglərin müxtəlif tonlarında dəyişir. Hazırlanma texnologiyası erkən mərhələdə olduğu kimidir. Bir qisminin boğaz hissəsində bəzən sadə (Şəkil 2,3), bəzən də üzəri barmaq basqısı ilə naxışlanan relyef qurşaqlar tətbiq olunmuşdur. Qabların bir qismində isə erkən mərhələdən gələn boya naxışla bəzəmə üsulu davam etmişdir (Şək. 3, 2-5). Belə qabların bəzisi incə qum qarışıqlı, bəzisi isə saman qarışıqlı gildən hazırlanıb, yaxşı bişirilmişdir. Xarici səthinə qırmızı anqob üzərindən qara rənglə torşəkilli, üçbucaq və paralel xətlərin kəsişməsi şəklində ornamentlər çəkilmişdir (Şəkil 3, 3-5). Bu tip ornamentlər Naxçıvanın həm şimal qonşuluğunda-Mil- düzündəki eneolit abidələrindən [15, Şək. 12, 1-6], həm də cənub qonşuluğundakı-Culfa Kültəpəsindən İranın Əbhərud vadisinədək (Karvansaray, Sultaniyə) olan geniş bir ərazidə yayılan Dalma tipli keramika nümunələri içərisində yaxın paralellərini tapır [3, Fig. 6].

Eneolit dövrünün son mərhələsində qabların hazırlanma texnologiyasında müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələdə Arpaçay və Naxçıvançay vadilərində yerləşən abidələr arasında bəzi fərqlər izlənilir. Arpaçay vadisində yerləşən Ovçulartəpəsi yaşayış yerinin keramikası tikintidə izlənen dövrlərə uyğun olaraq 2 qrupa ayrılmışdır [21, 26]. Birinci qrupa aid olanlar yarımqazma evlərdən aşkar olunmuşdur. Onlar saman qarışıqlı və saman üzlü olub səthləri daraqlanmışdır. Bəziləri qravürlərlə, xüsusiə qoşa “V” şəkilli damğa ilə, bir qismi isə yuvarlaq qabartma ornamentlərlə naxışlanmışdır. İkinci qrupa aid olanlar çoxotaqlı kərpic evlərdən üzə

çıxarılan sarı rəngli və saman qarışıqlı keramika nümunələri ilə təmsil olunur. İkinci mərhələdə yoxa çıxan darboğazlı, üçqulplu küpələr təmsalında bəzi tipoloji dəyişikliklər olsa da, texnoloji baxımdan mərhələlər arasında ciddi fərq olmamışdır. Keramika məmulatının bəzədilməsində relyef, basma naxış və daraqlama üsulları üstünlük təşkil etmişdir [21, Şəkil 7,2; 8,1; 20-21]. Daraqlama üsuluna Şorsu, Sürümçək [5, Рис. 4,2; 7,6], Yeni yolun son eneolit keramikasında da rast gəlinir, lakin, Ovçulartəpəsi keramikasındakı bu üsul qabın xarici səthinə çəkilən təbəqə üzərində olduğundan onunla birlikdə qopur. Bu təbəqə ilə birlikdə bəzi təsərrüfat küplərinin gövdəsinin yuxarı hissəsində relyef üsulla zoomorf rəsmlər çəkilmişdir. Belə təsvirlər hələlik heç bir abidədə analogiyasını tapmasa da, Ovçulartəpəsinin eneolit keramikasında Şərqi Anadolunun həmdövr abidələri ilə bəzi oxşarlıqlar izlənilir [14, 481]. Bununla yanaşı boya naxışlı nümunələrə də rast gəlinir (Şəkil 4).

Naxçıvançay abidələrinin son eneolit keramikası bu baxımdan bir qədər fərqlidir. Bunu həmin dövrün abidələrindən biri olan Yeni yol materiallarında izləmək mümkündür. Buradan aşkar edilən keramika məmulatı fərqli rənglərdə, bəzən də eyni rəngli gil təbəqələrinin birləşdirilməsi yolu ilə hazırlanaraq hamarlanmışdır. Əldə hazırlanan belə qabların bəzilərinin içəri üzündə, bəzisinin xaricində, bəzisinin isə hər iki səthində hamarlayıcı alətin izinə rast gəlinir. Az bir qism saxsı nümunəsində daraqlama üsulu dərin və müxtəlif istiqamətli batıq xətlər toplusunun kəsişməsini xatırladan ornament şəklində tətbiq olunmuşdur. Gil qablar tərkibinə görə 3 qrupa bölünür: saman qarışıqlı, saman və qum qarışıqlı, iri qum qarışıqlı gildən hazırlananlar.

Birinci qrupa aid olanlar sarı, çəhrayı, qırmızı və açıq qəhvəyin müxtəlif çalarlarındadır. Qırmızı rəngli, iri həcmli qablardan biri interyerdən saman üzlü, ağız kənarı cilalı olub xaricində zərli nöqtələr var. Bir qisminə sarı-qəhvəyi, yaxud qırmızı-qəhvəyi gil qatlarının birləşməsi aydın izlənilir. Əksər hallarda incə, bəzən də xaricdən qalın, daxildən isə incə, yaxud əksinə olan fərqli rənglərdə təbəqə ilə suvanmışdır. Bu xüsusiyyət Azərbaycanın Mil-Qarabağ, Muğan abidələrinin, Ararat vadisinin Texut yaşayış yerinin saxsı nümunələrində izlənilmişdir [18, 51-56].

İkinci qrupa aid olanlar saman və qum qarışıqlı gildən kobud hazırlanmışdır. Bəzi qabların səthində və tərkibində metal ovuntusundan istifadə olunmuşdur. Belə qabların bəzən xarici səthində, bəzən də hər iki üzündə zərli nöqtələr izlənilir. Ayrıca gil təbəqəsi ilə suvanma bu qrupda da izlənilir. Az bir qisminin səthində qırmızı boya izləri qalmışdır.

Üçüncü qrupa aid azsaylı qablar boz-qara rəngli gildən hazırlanaraq hər iki üzə qəhvəyi təbəqə ilə (0,2 sm) örtülmüşdür. Əsasən iri həcmli olan çölmək, tava və məcməyi tipli qablarla təmsil olunub ağız diametrləri 30-58 sm, divar qalınlıqları 1,5-2 sm arasındadır. Tərkiblərindəki fərqlərə baxmayaraq, qabların hazırlanma texnologiyası eneolit digər mərhələləri ilə

eynidir. Yalnız bu dövrün qablarında ornament tipləri azalmışdır. Bu dövrün qablarında dairəvi dəşiklərlə bəzəmə üsulu geniş istifadə olunmuşdur. Belə ornamentlər əsasən kasa, tava və çölmək tipli qabların ağız kənarında tətbiq olunmuşdur (Şəkil 5, 1-5). Kasa tipli qablar bu baxımdan üstünlük təşkil edir. Şorsu yaşayış yerindən aşkar olunan bu tip naxışlı qablar açıq qəhvəyi rəngli gildən hazırlanmışdır (Şəkil 5, 1-2). Yeni yol keramikasında isə belə qablar qara rəngli məhlulla, yaxud sürmə ilə boyanmışdır (Şəkil 5, 3-5). Dairəvi dəşiklər bişmədən əvvəl açıldığından onların ətrafında deformasiya yaratmışdır. Belə ornamentlər Ağcabədi rayonundakı Taynaq yaşayış yerinin Leylatəpə mədəniyyətinə məxsus saxsı nümunələrində [2, 155], I Kültəpə [Абибуллаев, 1982: Таб. 19,3; 21,5], Ararat (Ağrı) vadisinin [4, Табл. II, 15-16,21; 15, Рис. 15, 2-3, 5-6] eneolit keramikasında da qeydə alınmışdır. Bütün bunlar Son eneolit mədəniyyətinin mənşəyinin son neolit dövrü ilə bağlılığını göstərir. Bu dövrün qablarında az miqdarda daraqvari ornamentlə və sarı anqob üzərindən qırmızı boya ilə bəzəmə üsuluna da təsadüf olunmuşdur. Qum və saman tərkibli qabların olması, bəzi qablarının ağız kənarında köbələnmənin olması, ağız kənarında qulp şəkilli üfəqi çıxıntıların olması və dairəvi dəşikli olması Leylatəpə mədəniyyətinə məxsus keramika ilə oxşarlıq yaradır [19, II tablo, 9; VI tablo, 8]. Bütün bunlar göstərir ki, Naxçıvançay vadisinin eneolit tayfaları ilə qonşu regionlarda yaşayan tayfalar arasında mədəni-iqtisadi əlaqələr davam etmişdir. Bu region eneolit erkən mərhələsində Dalmatəpə mədəniyyətinin əsas formalaşma məkanlarından olmuşdur. Eneolit son mərhələsində burada yerli xarakter daşıyan mədəniyyətlə yanaşı Leylatəpə mədəniyyətinin də müəyyən izləri olmuşdur.

Naxçıvançay vadisinin eneolit keramikasının tədqiqi burada son neolitdən bəri mövcud olan qədim mədəniyyətin kəsilmədiyini göstərir. Belə ki, Eneolit dövründə arxitekturalarda, qabların formasında yeni xüsusiyyətlər ortaya çıxsada, keramikanın hazırlanma texnologiyasında neolitdən gəlmə bəzi ənənələr davam etmişdir. Bu özünü, saman tərkibli və bəzi hallarda saman üzlü keramika məmulatında, qabların lentşəkilli üsulla hazırlanmasında, həmçinin bəzi qabların xaricdən, bəzən də hər iki üzədən gil təbəqəsi ilə süvanmasında göstərmişdir. Qabların ornamentasiyasında da əvvəlki dövrün bəzi elementləri saxlanılmışdır. I Kültəpənin son Neolit keramikasında izlənilən yuvarlaq qabartmalar, dairəvi dəşiklə naxışlama, həmçinin relyef qurşaqlarla bəzəmə texnologiyasının müəyyən dəyişikliklərlə olsa da, Eneolit qablarında davam etdirilməsi təmsalında bu fikir öz təsdiqini tapmaqdadır. Bununla yanaşı Naxçıvantəpə, Uçan ağıl, Uzunoba abidələrində Dalmatəpə tipli keramikanın olması yeni dövrün-eneolit mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri kimi ortaya çıxmışdır. Mil-Qarabağ, Naxçıvan və Urmiya gölü hövzəsini əhatə edən bu mədəniyyət Eneolit dövründə həmin regionların eyni mədəni-iqtisadi rayona daxil olduğunu təsdiq edir. Tarixi coğrafiyası Qafqaz dağla-

rından Urmiya gölünün cənubunadək, bütün Azərbaycanı əhatə edən bu mədəniyyətin Naxçıvan üçün xarakterik cəhəti mədəni-iqtisadi əlaqələrdən bəhrələnsə də lokal xarakterini saxlaması olmuşdur. Bu əlamət Naxçıvanda Eneolit mədəniyyətinin dörd mərhələsinin də izlənməsində əks olunmuşdur.

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir.

Qrant №EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5

Ədəbiyyat

- Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: ЭЛМ, 1982, 316 с.
- Alməmmədov X.İ. "Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu". I kitab. Bakı, "Çap-Art" Nəşriyyat evi, 2016, 448 s.
- Alibaği S., Khosravi Sh., and Abolfazl A. Early villages and prehistoric sites in the Abharroud Basin, northwest of the Iranian Central Plateau // Documenta Praehistorica XXXIX (2012), s. 459-472.
- Арутюнян А. Керамика поселения Акнашен. Культура древней Армении. 14. Ереван, Издательство «Гитутюн» НАН РА, 2008. с. 37-43.
- Бахшалиев В.Б Новые энеолитические памятники на территории Нахчывана// Российская археология, 2014, № 2, с. 88–95.
- Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Rzayeva R. Yeni Yol yaşayış yerində arxeoloji araşdırmalar. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Sosial elmlər seriyası. 2017, № 1, s. 49-56
- Baxşəliyev V. Azərbaycanın Eneolit mədəniyyətinin öyrənilməsində Naxçıvan abidələrinin əhəmiyyəti// Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş IX beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2018, 680 s.
- Baxşəliyev V., Morro C., Berthon R., Quliyeva Z., Sarialtun S. Kültəpədə arxeoloji tədqiqatlar (2013-2016). Bakı, Nurlan, 2017, 164 s.
- Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Həşimova T., Mehbalıyev K., Baxşəliyev E. Naxçıvan təpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 264 s
- Hamlin C. Dalma Tepe, Iran, 13, 1975, pp. 111–127.
- Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1959, 134 s.
- Henrickson E.F. Ceramic styles and cultural interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, Iran. A Thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of philosophy in the University of Toronto. Toronto, 1983, 840 p.
- Hejebri N., Binandeh A., Nestani J. and Vahdati N. H. Excavation at Lavin Tepe North-west Iran, Ancient Near Eastern Studies, Vol. 40, 2012, pp. 95-117.
- Koşay, H. Z., Akok, M. (1948). Büyük Güllücek Araştırmaları Üzerine İlk Rapor, Belleten XII/46, Ankara, 471-485.
- Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. М.-Л.: Наука, 1970. 190 с.
- Quliyeva Z. Naxçıvanın neolit dövrü keramikasının funksional və texnoloji xüsusiyyətləri. Azərbaycan Arxeologiyası. Cild: 20 Say: 1, 2017, Xəzər Universiteti, Press, 2017, s.41-58.
- Quliyeva Z. Naxçıvanın eneolit keramikası üzərindəki relyef qurşaqların mənşəyi // Tarix, insan və cəmiyyət. Elmi-nəzəri və elmi-metodik jurnal №3 (18), 2017, s.94-100.

- Массон В.М., Мерперт Н.Я., Мунчаев Р.М., Черныш Е.К. Энеолит СССР. Ответственные редакторы тома: Массон В.М., Мерперт Н.Я. Издательство «Наука», Москва, 1982.
- Museyibli N. Boyuk Kəsik eneolit yaşayış məskəni. Bakı: Nafta-Press, 2007, 228 s.
- Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 260 с.
- Seyidov A., Baxşəliyev V., Məmmədov S., Aşurov A. Qədim Şərur. Bakı, 2012, 466 s.
- Voigt M. Haji Firuz Voigt M.M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia.

Summary

Technological and Ornamental Features of the Calcholithic Ceramics of the Nakhchivan

Zeyneb Guliyeva

Azerbaijan National Academy of Science, Nakhchivan Branch
Institute of History, Ethnography and Archeology

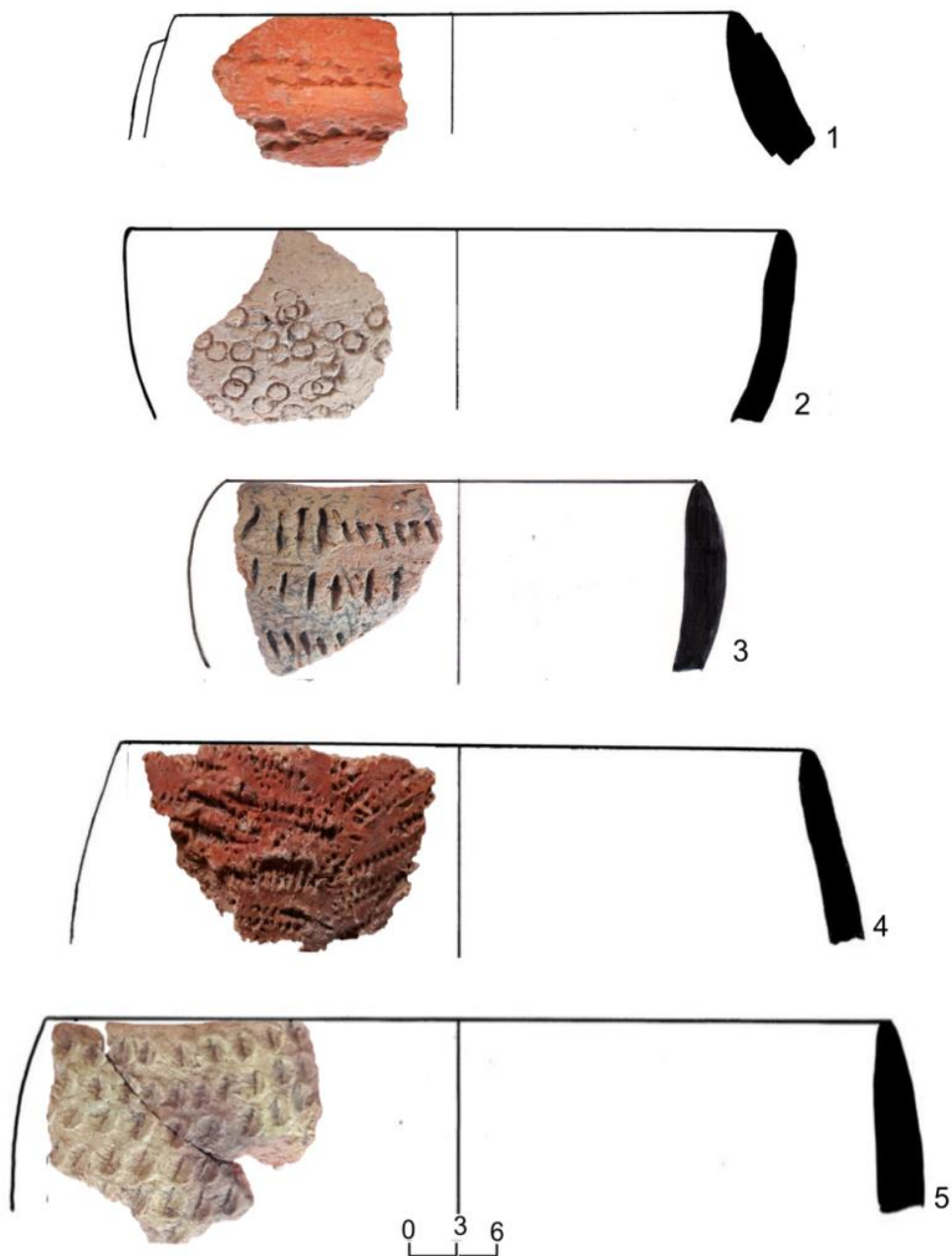
The paper, analyses, technological and ornamental features of Calcholithic ceramics, discovered monuments of Nakhchivanchay and Arpachay valleys. They were represented by such monuments as Nakhchivantepe, Uchan agil, Uzunoba, Yeni Yol, Shorsu, etc. Carbon analysis, taken from these monuments shows, that the early stage of the Calcholithic culture of Nakhchivan was sold from 5000 BC. to the middle of the 5th millennium-4600 BC. (Nakhchivantepe-I stage), the middle stage of 4600 - 4400 years BC. (Nakhchivantepe-II stage, Uchan Agil, Uzunoba), the 3 stage was limited to 4400-4000 years BC (Ovchulartepesi, Zirinchli), final stage 4000-3600 years BC (Yeni Yol, Shorsu and others). Ceramic products found from these monuments, have special significance in determining the characteristics of each stage.

Keywords: Nakhchivanchay valley, Calcholithic culture, ceramics, ornament.

*Резюме***Технологические и орнаментальные особенности энеолитической керамики Нахчывана****Зейнеб Кулиева**Национальная Академия Наук Азербайджана, Нахчыванское
Отделение, Институт Истории, Этнографии и Археологии

В статье были исследованы технологические и орнаментальные особенности энеолитической керамики, обнаруженных на памятниках Нахчыванчайской и Арпачайской долины. Они были представлены такими памятниками как Нахчывантепе, Учан агыл, Узуноба, Йени йол, Шорсу и др. Углеродные анализы, взятые из этих памятников показывают, что ранний этап энеолитической культуры Нахчывана продолжался с 5000 года до н.э. до 4600 г. до н. э. (Нахчывантепе-I период), средний этап с 4600-го года до н.э. до 4400-ых годов (Нахчывантепе-II период, Учан агыл, Узуноба), третий этап был охватывал с 4400-4000 гг. до н.э. (Овчулартепеси, Зиринджли), четвертый этап 4000-3600 гг. до н.э. (Йени йол, Шорсу и др). Керамические изделия, найденные из этих памятников, имеют особое значение в установлении особенностей каждого этапа.

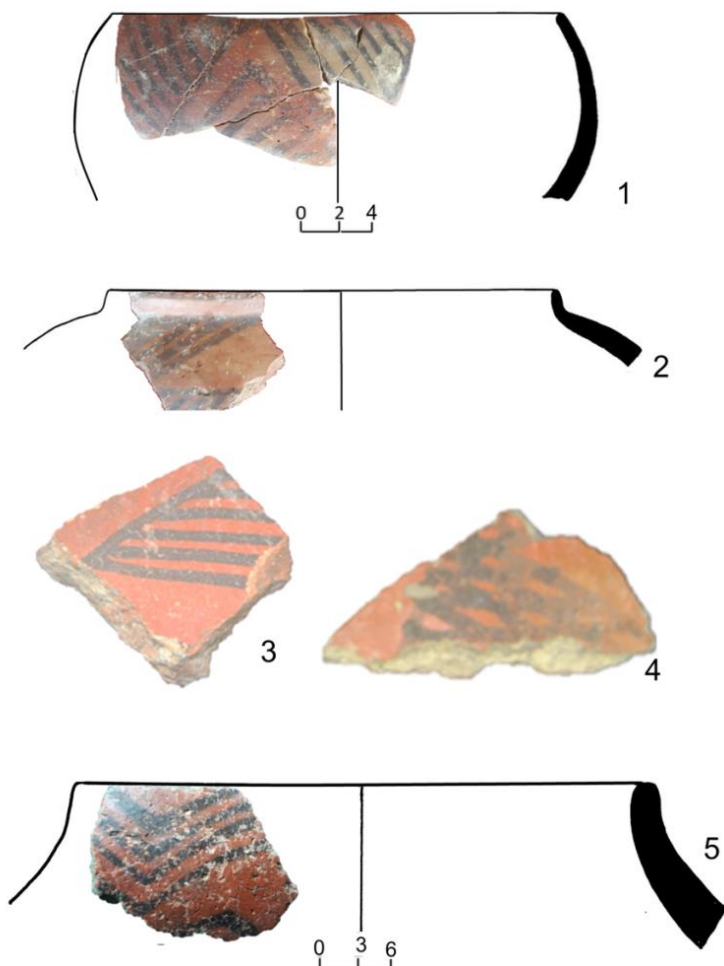
Ключевые слова: Нахчыванчайская долина, энеолитическая культура, керамика, орнамент.

Şəkil 1. Erkən eneolit (e.ə. 5000-4600) dövrünə aid basma naxışla bəzəmə texnologiyası (Naxçıvantəpə).

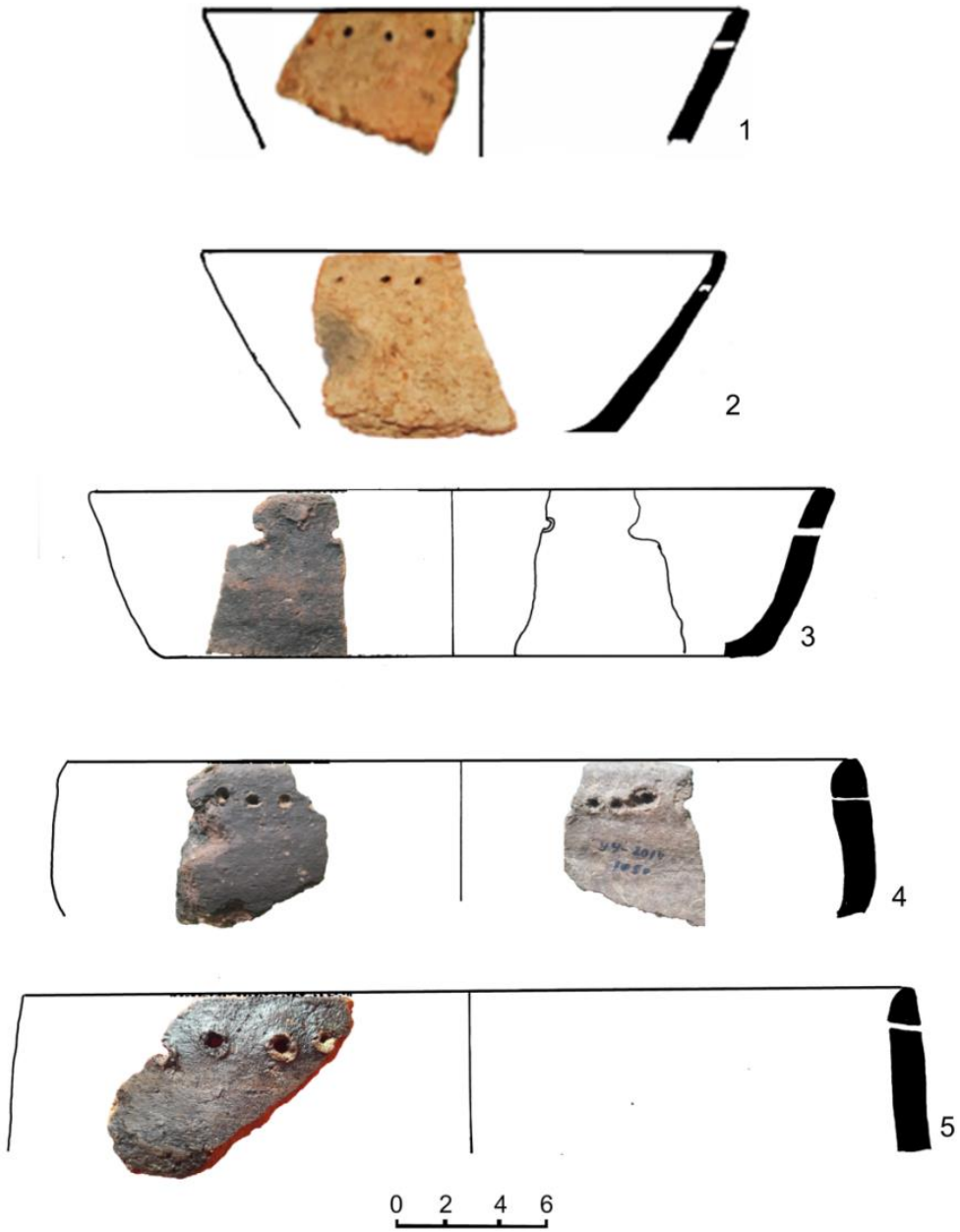
Şəkil 2. Relyef üsulla bəzəmə texnologiyası (Naxçıvantəpə).

Şəkil 3. Eneolitin orta mərhələsinə (e.ə. 4600-4400) aid boya naxışla bəzəmə texnologiyası (1-2-Naxçıvantəpə; 3-Uzunoba; 4-Uçan ağıl; 5-Güney ağıl).

Şəkil 4. Eneolitin son (3-cü) mərhələsinə (e.ə. 4400-4000) aid relyef və boya naxışla bəzəmə texnologiyası (Ovçulartəpəsi).

Şəkil 5. Eneolit son (4-cü) mərhələsinə (e.ə. 4000-3600) aid keramikanın dairəvideşiklərlə naxışlanma texnologiyası (1-2: Şorsu; 3-5: Yeni yol)

Menteştəpə İlk Tunc dövrü kurqanı: xronoloji paradoks

Pərviz Qasimov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutu

Açar sözlər: Kurqanaltı sərdabələr, Kür-Araz mədəniyyəti, radiokarbon dövrləşmə, Novotitorov mədəniyyəti, Namazqa təpə III.

İlk tunc dövründə Şimali Azərbaycanın şimal-qərbində, Kiçik Qafqaz sıra dağlarının şərq ətəyi boyunca quruluşca kamerası və dəfn ənənəsi ideyası özünəməxsus olan kurqanlar — Daşlıtəpə (Qəbələ), Daşlıtəpə (Daşkəsən), Borsunlu (Tərtər), Daşüz (Şəki), Gəncə, Göygöl (Xanlar), Xankəndi, Osmanbozu (Şəmkir), Mentəştəpə, Uzunrəmə və Şadılı — qeyd edilmişdir (Şəkil 1). Kür-Araz mədəniyyətinin erkən mərhələsi dövründə mövcud olmuş bu tip kurqanlar “kurqanaltı sərdabələr” kimi elmi dövriyyə daxil olub. Yuxarıdakı kurqanları birləşdirən əsas əlamət — kurqan örtüyü altında planda düzbucaqlı və ya dairəvi formalı, kollektiv dəfnli kamera-sərdabənin olmasıdır. Tədqiqatçı T.Axundov [20] tərəfindən bu tip qəbir abidələrinin müxtəlif aspektlər üzrə təsnifatı aparılmışdır. Amma, bununla yanaşı uzun müddət belə hesab edilmişdir ki, kurqanaltı sərdabələr İlk tuncun son mərhələsindən Orta tunc dövrünə keçiddə mövcud olmuşdur. Bu tip kurqanlardan XXI əsrin ikinci onilliyinin əvvəllərində tədqiq edilmiş yalnız üçünün (Mentəştəpə, Şadılı və Uzunrəmə) radiokarbon tarixləri məlumdur. Bu üç kurqanaltı sərdabədən olan radiokarbon tarixlər artıq bu tip kurqanların tarixlənməsi barədə mövcud fikirləri inkar etdi. Həmçinin, e.ə. IV minilliyin II yarısına, yəni, İlk tunc dövrünün əvvəllərinə aid bu tip kurqanları birləşdirən xüsusiyyətlər eyni zamanda onları Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən kəskin fərqləndirir.

2008–2015-ci illərdə Tovuz rayonu Aşağı Eyyublu kəndindəki Mentəştəpə abidəsində (GPS koord.: 40°56'30.8''N 45°49'58''E) Azərbaycan-Fransa Beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyasının apardığı tədqiqatlar zamanı iki qədim kurqan müəyyən edilmişdi ki, onlardan biri İlk, digəri Orta tunc dövrünə aid idi. Bizim diqqətimizdə olan əsas mövzu məhz Mentəştəpədəki İlk tunc dövrünə aid kollektiv dəfnli kamera-sərdabəyə malik kurqan (“kurqanaltı sərdabə” tipli kurqan) ilə bağlıdır. Belə ki, kurqandan götürülmüş üzvi seçmələrin radiokarbon (daha sonra məqalədə ^{14}C kimi göstəriləcək) analizi xronoloji baxımdan ciddi suallar doğurmuşdur. Həmçinin, ^{14}C tarixlərə əsaslanan xro-

nologiya “kurqanaltı sərdabə” tipli (həmçinin, müasir Qərb elmi ədəbiyyatında “kurqanaltı kollektiv dəfn”- “the collective burial under kurgan” kimi verilir) qəbir abidəsi ənənəsinin kökləri və qeyb olmasının səbəbləri barədə yeni mülahizələrə yol açır.

Menteştəpə İlk Tunc dövrü kurqanı. Abidənin tədqiqatçıları Menteştəpə abidəsinin xronologiyasını əsasən 4 dövrə bölür. Onların bölgüsündə sonuncu IV dövr e.ə. IV minilliyin II yarısından e.ə. III minilliyin ortalarına qədər davam edərək İlk tunc dövrünü təşkil edir [9, s.87].

Doktor B.Lyonnet öz növbəsində abidənin erkən tunc dövrünü üç mərhələyə/fazaya ayırır. ¹⁴C tarixləri əsasında ən erkən mərhələyə (faza 1: e.ə. 3500-2900 illər) kollektiv dəfnli kamera-sərdabəyə malik birinci kurqan aid edilir (Şəkil 2). İkinci və qismən üçüncü mərhələ (faza 2 (faza 3)) e.ə. 2800-2450 illərə, 3-cü mərhələ (faza 3 (Orta tunc dövrü: araba təkərinin izi olan ikinci kurqan) e.ə. 2536-2300-cü illərə aiddir [11, s.118-119,121,125,127].

İlk tunc dövrünə aid kurqanın şərq tərəfinin ortasında dromosu (eni 1,2 m) olan qəbir kamerası-sərdabə (5.1 x 4.3 x 2m), neolit və son xalkolit dövrünə aid təbəqədə qazılıb. Kamera-sərdabənin divarları ağac tirlərlə üzlənmişdi və onlardan yalnız kömür və qırmızı gil qalıb. Kurqan kamerasının örtüyünün forması barədə qəti təsəvvür yoxdur. Çünki yanğın nəticəsində qəbir kamerasının damı uçmuşdur [9, s.92-93] (Şəkil 3).

Sərdabənin ətrafında keramik parçalarından bir neçə dairəvi platforma, heç bir avadanlığı olmayan dairəvi kenotaf məzar aşkar edilmişdir [8, s.316–317; 17, s.362–363].

Qədim əhalinin sərdabənin istifadəsinin sonunda onu yandırması səbəbindən oradakı skeletlərin hamısının pozasını müəyyən etmək mümkünsüz idi. Bəzilərinin skeleti öz anatomik düzlüyünü saxlamışdı. Yekun rəyə görə, sərdabədə 39 nəfər dəfn edilmişdi [10, s.103; 11, s.118]. Əksər hallarda uzun sümüklər və kəllələr qəbir kamerasının divarları boyu qarışıq şəkildə izlənirdi. Ehtimala görə, kamerada müəyyən zaman fasiləsindən sonra yeni mərhumları yerləşdirmək üçün əvvəl buraya qoyulmuş və artıq skeletləşmiş insan qalıqlarını divarlara tərəf çəkirdilər. Dəfn inventarı çox kasaddır. Az sayda steatitdən olan muncuqlar, 21 keramik məmulat və bir neçə heyvan qalığı qeyd edilmişdir. Ehtimal edilir ki, tuncdan bəzək və s. çeşidli əşyalar sonradan sərdabənin sahibi olan əhali tərəfindən götürülmüşdür. Nəhayət, sərdabəyə od vurulmuş və üzərində süni torpaq təpəsi (kurqan örtüyü) ucaldılmışdı. Kameradan cənuba doğru bir neçə metr uzaqda daşlardan düzəldilmiş simvolik qəbirdə cılalanmış daş basdırılmışdı.

Tədqiqatçılar belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, sərdabənin aid olduğu qədim əhalinin yaxınlıqda məskəni olmuşdu [9, s.94]. Kurqanın kromlexinin olması barədə məlumat yoxdur.

Xronoloji paradoks. ^{14}C tarixlərə əsaslanaraq belə bir fikir irəli sürülüb ki, Menteştəpə İlk tunc dövrü kurqanının sərdabəsi 600 il, daha dəqiq e.ə. 3500-cü ildən 2900-cü illərə (e.ə. XXXVI—XXX əsrlər) qədər, e.ə. IV minilliyin ortasından sonunadək fəaliyyət göstərmiş [9, s.92-93; 11, s.119; 12, s.137-139; 16, s.241-242].

Burada qeyd edək ki, həmin kollektiv dəfnli kurqanın kamerasından ^{14}C analizə təqdim edilmiş insan skeletlərindən seçmələr uğursuz nəticələr vermişdir. Fransız arxeoloqları ^{14}C analizə 4 ədəd ağac kömürü fraqmentini (inhumasiya təbəqəsindən, dəfndəki keramik qabdan, kameranın ağac materialından götürülmüş) cəlb etmişdilər [16, s.240-242]. Həmin seçmələrin ^{14}C tarixləri kurqanın sərdabə tipli kamerasının zaman intervalının ən qədim həddi kimi e.ə. XXXIII əsri göstərmişdir.

Bu cür nəticə ciddi suallar doğurmaqdadır. Birincisi, biz yalnız Menteştəpədən aşkar edilmiş və barəsində söz açdığımız İlk tunc dövrünə aid kurqanın 600 il müddətində fəaliyyət göstərmiş kollektiv dəfnli sərdabəyə malik olduğunu görürük, bu qədər zaman müddətində aktivlik, ^{14}C tarixi məlum digər analogiyalarda (Şadılı və Uzun Rəmə) qeyd edilməyib.

^{14}C tarixləri göstərir ki, İlk tunc dövründə, sonradan üzərində təpə ucaldılmış kollektiv dəfnli kamera-sərdabələr təqribən 100-150 il arasında fəaliyyət göstərmişdir. Məsələn, ^{14}C tarixləri 65,5-66,2% yəqinliklə Uzun Rəmə və Şadılı kurqanaltı sərdabələr e.ə. IV minilliyin sonuna aiddirlər və e.ə. XXXIII əsr onların ən qədim zaman həddidir. Uzun Rəmə və Şadılı kurqanların kollektiv dəfnli kamera-sərdabələri təqribən e.ə. XXXIII—XXXII əsrlər intervalında aktiv olmuşdu [16, s.242] (Şəkil 4). Menteştəpə İlk tunc dövrü kurqanının sərdabəsi isə, Şadılı və Uzun Rəmə kurqanlarındakından təqribən daha 300 il qədimdir (e.ə. XXXVI əsr) və təqribən onlardan daha 200 il çox (e.ə. XXX əsr) fəaliyyət göstərmiş. Yəni, biz Şadılı (Şəkil 5) və Uzun Rəmə (Şəkil 6) kurqanlarında olduğu kimi maksimal 200 illik deyil, 600 illik zaman intervalında aktiv olan kurqanaltı sərdabə ilə üzləşmişik (!) (Şəkil 7).

Beləliklə, Menteştəpə İlk tunc dövrü kurqanaltı sərdabənin ən qədim, yəni, e.ə. XXXVI əsri, daha dəqiq desək, e.ə. 3500-cü illəri göstərmiş ^{14}C tarixləri — Beta_252228: 4630±50 BP, 3331-3528 cal. BC (0.91% yəqinliklə) - dəfndəki keramik qabdan və Beta_272312: 4460±40 BP, 3361-3524 cal. BC (0.95% yəqinliklə)-divarın taxta üzlüyünə aid kömür seçmələri [16, s.240] — yuxarıdakı sualları doğuran əsas səbəbdir. Tədqiqatçılar arası-

ndsa problem birmənalı qarşılanmayıb və çox maraqlıdır ki, 2015-ci ildə dərc edilmiş qısa hesabatda kurqan e.ə. 3100-2900-cu illərə aid edilərək, kamera-sərdabənin funksional dövrü 150-200 il civarında göstərilib (?) [17, s.363]. Aparılmış ^{14}C analizlərin qüsursuzluğunu nəzərə alaraq, analoji paradoksu izah etmək üçün biz vaxtilə oxşar problemlə üzləşmiş G.-M. Nocera`dan misal gətirə bilərik.

Belə ki, Arslantəpə VIA fazasının stratiqrafik təbəqəsinə aid B Məbədinin döşəməsindən və qonşu otaqlardan götürülmüş ağac seçmələri, ^{14}C analizi nəticəsində e.ə. 3708-3543 illəri göstərmişdi. G.-M. Nocera diqqət yetirmişdi ki, digər binalarla müqayisədə bu “ərazinin” stratiqrafiyası erkən mütləq xronologiyani təsdiq etmir. Onda tədqiqatçı yeganə düzgün izahı irəli sürmüşdü: məbəd və otaqların tikintisində və üzlənməsində daha qədim tikililərdən götürülmüş ağac material istifadə edilmişdir. Bunun nəticəsində Arslantəpə VIA fazasının stratiqrafik təbəqəsində daha qədim dövrə aid ağac material(lar) olmuşdur ki, bu da ^{14}C tarixlərdə arxeoloji və stratiqrafik faktorlarla xronoloji uyğunsuzluq yaratmışdır [5, s.74-75].

Bu analogiyadan istifadə edərək yaranmış paradoksu izah etmək mümkündür. Belə ki, yuxarıda göstəriləni kimi kurqanın kamera-sərdabəsi daha əvvəlki son neolit—son xalkolit təbəqəsi üzərində qurulmuşdu. Kurqanın kamera-sərdabəsinin inşası və ya üzlənməsi zamanı qədim inşaatçılar tərəfindən ərazidəki daha qədim dövrə aid ağac material(lar)ından da istifadə edə bilərdilər və ya kamera-sərdabənin hazırlanması zamanı son xalkolit təbəqəsinə aid ağac qalıq(lar)ı təsadüf nəticəsində əraziyə düşüb. Məlum olduğu kimi qədim inşaatçılar tərəfindən kamera-sərdabə yandırılıb. Məhz, buna görə, həmin ağac material(lar)ının kömürlərindən nümunələrin ^{14}C analizi belə erkən tarixlər verə bilərdi.

Bu cür izahla, göstərilmiş paradoks aradan qaldırıla bilər. Bizim fikrimizcə, Menteştəpə İlk tunc dövrü kurqanaltı sərdabənin aktivlik dövrünün əvvəli kurqan kamerasından olan digər iki ^{14}C tarixlərə — Beta_252225: 4430±50 BP, 2919-3136 cal. BC (0.64% yəqinlik) və Beta_252228: 4370±40 BP, 2903-3093 cal. BC (1.0% yəqinlik) [16, s.240] — uyğun olaraq e.ə. XXXII əsrdən, yəni, e.ə. 3100-ci illərdən götürülməlidir. Bu zaman kurqanın kamerasının aktivlik dövrü 150 illik çərçivəni əhatə edir və Uzun Rəmə və Şadıllı kurqanlarının sərdabə-kameralarının aktivlik müddətinə uyğun gəlir. Həmçinin, bu halda, Uzun Rəmə və Şadıllı ilə müqayisədə Menteştəpə kurqanı daha da “cavanlaşır”; göstərilən kurqanların aktivlik dövrü bitdikdən sonra yaradılmışdır.

Əlbəttə, mülahizəmiz nə qədər məntiqli görünə də, son sözü İlk tunc dövrünə aid yeni kurqanaltı sərdabələrin aşkar edilməsi, ^{14}C və d. çeşidli analizlərinin cavabları deyəcəkdir.

Mədəni mənsubiyyət problemləri. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, ^{14}C tarixləri məlum olan Menteştəpə, Şadılı və Uzun Rəmə kurqanaltı sərdabələri Kür-Araz mədəniyyətinin erkən dövrü ilə çərçivələnir. Amma bu tip kurqanların Kür-Araz mədəniyyətinə aidiyyəti varmı?

B.Lyonnet xüsusi olaraq göstərir ki, Menteştəpədəki kurqanaltı sərdabədən tapılmış keramika Qəbələ, Uzun Rəmə, Tərtərdəki Borsunlu analoji qəbir abidələrində və həmçinin, Qarabağdakı Qaraköpəktəpə, Gürcüstanın erkən Kür-Araz mədəniyyəti dövrü məskənlərindəki keramik material ilə analojidir. Ümumiyyətlə, sərdabədən tapılmış keramik qalıqların analizi belə bir fikirə gəlməyə imkan verir ki, keramika dulus çarxında hazırlanmayıb. Böyük bir hissəsi kövrək, yəni yaxşı yoğrulmamış keyfiyyətsiz gil qarışığından düzəldilib, qırmızımtıl, qəhvəyi çalan bozuntul rəngdədir. Təmənilə qara rəngli keramikaya rast gəlinməyib. Fraqmentlər üzərində parça izləri qeyd edilməyib. Qabların əksəriyyəti küpəyə oxşardır, qulplar qabların gövdəsinin çəmbərilə yuxarı hissəsi arasında yerləşib [11, s.118-119] (Şəkil 8).

İlkin müqayisədə biz Menteştəpə, Şadılı və Uzun Rəmə kurqanaltı sərdabələrdə faktiki eyni tipli keramikanı müşahidə edirik. Amma analoji keramika (analoji qəbir abidəsi də) Cənubi Qafqazın, Anadolunun digər regionlarında qeyd edilmirmi?

B.Cəlilovun rəhbərlik etdiyi Göygöl–Goranboy arxeoloji ekspedisiyası Goranboy rayonu ərazisində 2011-ci ildə Şadılı və 2012-ci ildə Uzun Rəmə kurqanaltı sərdabələrdə aşkar etdiyi keramik məmulatlar Menteştəpə kurqanındakı material ilə analoji idi. Eyni zamanda B.Cəlilov qeyd edir ki, kurqanlardan aşkar edilmiş saxsı qabların xarakterik xüsusiyyətləri və spesifik hazırlanma formasına nəzər yetirdikdə, onların klassik Kür-Araz mədəniyyəti qablarından özünəməxsusluğu ilə seçildiyi söylənə bilər. Xüsusilə, bu fərqli qabların qulplarının hazırlanmasında özünü aydın biruzə verir. Demək olar ki, bu qablarda yarımşarvari, öküz burnunu xatırladan qulplara rast gəlinmir. Xüsusilə, klassik Kür-Araz qabları qulplarının kənarlarında olan qabarıq çıxıntılı naxışlara bu qablarda rast gəlinmir. Sərdabədən aşkar edilmiş saxsı qabların ən kəsiyi oval olan sadə formalı qulpları vardır. Digər tərəfdən, klassik Kür-Araz qablarının çiyin hissələrində, gövdədən boğaza keçidin sərt şəkildə ayrılması diqqəti cəkdiyi halda, bu qablarda bunu müşahidə etmək mümkün deyildir. Həmçinin, gövdənin quruluşunda da bu qabların özünəməxsus formaları vardır (Şəkil 9,10). Sərdabədən aşkar edilmiş maddi

mədəniyyət nümunələrinin xarakterik xüsusiyyətləri və klassik Kür-Araz mədəniyyəti nümunələri ilə qarşılıqlı müqayisəsi onların nisbətən fərqli əlamətlərə malik olduğunu göstərir. Aparılan tarixi-analitik tədqiqatlara əsasən, B.Cəlilov bu mədəniyyətin Kür-Arazla eyni dövrə aid edilməklə, fərqli mədəniyyət olması fikrinə gəlmişdir [3, s.146-152; 4, s.128-134].

Amma o dövrdə geniş yayılmış fikirə [20, s.46,84-87] görə, B.Cəlilov kurqanaltı sərdabələri İlk tuncun son mərhələsindən Orta tuncun erkən mərhələsinin keçid dövrünə aid etmişdi. Lakin Şadılı və Uzun Rəmə kurqanlarının ^{14}C tarixləri məlum olduqdan sonra artıq onların İlk tuncun erkən dövründə mövcud olmasını B.Cəlilov da göstərdi [16, s.242]. Həmçinin, yuxarıda göstəriləndi kimi Menteştəpə kollektiv dəfnli kamera-sərdabəli kurqanın stratigrafik yerləşməsi də onun İlk tuncun erkən mərhələsinə aid olmasını sübut edir.

B.Lyonnet`in fikrincə Menteştəpə kurqanaltı sərdabəsindən olan keramika materialına analogiyalar Arslantəpənin VIA fazasından aşkar edilmiş keramika materialında da rast gəlinib [11, s.118-119]. Bu yerdə Arslantəpənin VIA fazasının keramikasına diqqət yetirək.

C.Palumbinin tədqiqatına əsaslanıb Arslantəpə VIA fazasının keramikasını iki böyük qrupa bölmək olar: 1) dulus çarxında hazırlanan və Uruk dulusçuluq ənənələrini daşıyanlar; 2) yapma, cilalı qırmızı-qara rəngli. Amma C.Palumbi xüsusi vurğulayır ki, həmdövr Uruk mədəniyyətinin Suriya-Mesopotamiya ənənələri sadəcə olaraq yamsılanmırdı, yerli dulusçuluq ənənələri ilə qarşılıqlı təsirdə təzahür edirdi.

İkinci qrup keramika Arslantəpə VII fazasına doğru artır. Bu keramikanın köklərini [15, s.79,81] C.Palumbi Mərkəzi və Şimal-Şərq Anadolu ənənələri ilə bağlayır.

Menteştəpə, o cümlədən, Şadılı və Uzun Rəmə İlk tunc dövrü kurqanaltı sərdabələrin keramikası ilə Arslantəpə VIA fazasının keramikası tam fərqlidir. Fərq həm keramik məmulatın tərkibi, hazırlanma texnologiyası ilə yanaşı keramik məmulatın formalarında da izlənilir. Sonuncu kriteri üzrə fərq Arslantəpə VIA fazasının keramikasını [15, s.82-87, fig.3:15-20] İlk tunc dövrü Menteştəpə [11, s.120, fig.4], Şadılı, Uzun Rəmə kurqanlarından olan keramik nümunələrlə müqayisədə aydın görünür.

Lakin, istisna kimi yalnız Daşkəsən rayonunda Daşlıtəpə kurqanı göstərilə bilər. Dəfn inventarı içində olan 11 gil qabdan dördünün qulpları yarımşar formalı, daha çox erkən və inkişaf etmiş Kür-Araz mədəniyyəti qabları üçün xarakterik “Naxçıvan” və ya “öküz burnu” tipli qulplara oxşardır [20, s.15-16, şəkil XI: 1,2,4,5]. Lakin, qeyd etməliyik ki, bu indiyədək yeganə kur-

qanaltı sərdabədir ki, burada Kür-Araz keramikası ilə oxşar nümunələr qeyd edilmişdir.

Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Kür-Araz mədəniyyətinin yaranması dövründə Cənubi Qafqazda kurqanaltı sərdabə qurmaq ənənəsinə malik tam fərqli bir mədəni birlik mövcud idi. Əgər bu mədəni birlik Kür-Araz mədəniyyətinin tərkib hissələrindən birinə transformasiya olunubsa, kurqanaltı sərdabələr e.ə. 2900-3000-cü illərdən sonra Cənubi və Şimali Qafqazda, Anadoluda və ya Levantda arxeoloji baxımdan qeyd edilməli idi. Amma kurqanaltı sərdabələr inkişaf etmiş Kür-Araz mədəniyyəti arealında izlənilmir.

Beləliklə, Menteştəpə kurqanından tapılan keramika, ¹⁴C tarixləri məlum Şadılı və Uzun Rəmə, həmçinin digər eyni tipli kurqanlardan aşkar edilmiş keramika ilə identikdir. Amma Cənubi Qafqazda İlk tunc dövrü, xüsusilə, Kür-Araz mədəniyyətinin erkən mərhələsinə aid edilmiş məskənlərdəki (B.Lyonnetin göstərdiyi kimi Qarabağdakı Qaraköpəktəpə, Gürcüstanın erkən Kür-Araz mədəniyyəti dövrü) keramik materialdan tam fərqlidir. Süni təpə altında kollektiv dəfnli kamera-sərdabəyə malik kurqanın qurulması ənənəsi ilə məcmuda, yuxarıda göstərilmiş B.Cəlilovun fikrinə şərik olaraq, biz təməmilə yeni bir arxeoloji ənənə (mədəniyyətlə-?) üzlaşırık [3, s.146–152; 4, s.128–134].

Genezis problemləri. Kurqanaltı sərdabələr Kiçik Qafqaz dağlarının şərq hissəsi boyunca aşkar edilmişdir [11, s. 118-119]. B.Lyonnetin fikrincə, müasir Azərbaycan Respublikasının Xəzər dənizinə yaxın şərq ərazilərində kurqanaltı sərdabələr aşkar olunmadığından, hələlik, bu fərziyyəni tam əminliklə irəli sürmək mümkün deyil [11, s. 128]. Biz bu fikirlə tam həmrəyik. Kollektiv dəfnli kamera-sərdabəyə malik kurqan tipli qəbir abidəsinin köklərini müəyyən etmək çətinidir.

Uzun müddət belə hesab edilmişdir ki, kurqanaltı sərdabələr İlk tuncun son mərhələsindən Orta tunc dövrünə keçiddə mövcud olmuşdur. Lakin, Şadılı, Uzun Rəmə və Menteştəpə kimi üç kurqanaltı sərdabədən olan ¹⁴C tarixlər artıq bu mülahizəni inkar etmişdir. Buradan da irəli gələrək kollektiv dəfnli kamera-sərdabəyə malik kurqan dəfn ənənəsinin e.ə. III minilliyin təqribən ikinci rübündən dördüncü rübünədək Kuban ətrafında (Prikubanye) mövcud olmuş Novotitorovka mədəniyyət daşıyıcılarının Cənubi Qafqaz ərazisinə gətirməsi barədə fikirlər [21, s.197-198; 22, s.16] artıq öz aktuallığını itirib.

Doğrudur, B.Lyonnet göstərir ki, kollektiv dəfnli kameraya malik kurqan ənənəsinin müasir Gürcüstan ərazisindən gəlmə olduğunu fərz etmək olar

[11, s. 128]. Amma qeyd edək ki, Gürcüstan ərazisində e.ə. IV minilliyin ikinci yarısına aid analoji dəfn abidəsi tapılmayıb.

Kurqanaltı sərdabə ənənəsinin genezisində Leylatəpə mədəniyyəti əhalişi iştirak edə bilərdimi? Belə ki, kurqan dəfn ənənəsi Cənubi Qafqazda Leylatəpə mədəniyyəti çərçivəsində peyda olur [14, s.72-89] və Şimali Avrasiya kurqanları ilə müqayisədə daha qədimdir [6, s.1577]. Leylatəpə mədəniyyəti abidələrinin ən son ^{14}C tarixləri e.ə. IV minilliyin ortalarına aiddir [25], faktiki ^{14}C tarixlərinə əsasən məlum kurqanaltı sərdabələrdən onları 250-300 il ayırır. B.Lyonnet Leylatəpə mədəniyyəti kurqanlarının kameralarında izlənildən çiy kərpicdən istifadənin, həmçinin, qazma və yarımqazma tipli yaşayış konstruksiyaların analogiyalarının kurqanaltı sərdabənin konstruktiv elementlərində əks olunduğunu qeyd edir. Lakin Leylatəpə mədəniyyətindəki saxsı qablarda uşaq dəfnləri İlk tunc dövrü kurqanaltı sərdabələrdə qeyd edilmədiyi kimi, sonuncu abidələr üçün xarakterik olan, yandırılma ilə bitən kollektiv dəfn ənənəsi Leylatəpə mədəniyyətində də qeyd edilmir [11, s.120-121].

Leylatəpə mədəniyyəti üçün əsas informativ bazanı yaşayış məskənləri təşkil etdiyi halda, kurqanaltı sərdabələri yaradan əhaliyə məxsus yaşayış məskənləri ya aşkar edilməyib, ya da məlum son xalkolit-İlk tunc dövrü məskənlərini kurqanaltı dəfnlərlə bağlamaq istiqamətində araşdırma aparılmayıb. Əlaqənin olmasını (və ya olmamasını) sübut etmək üçün müxtəlif çeşidli analizlərə ehtiyac var. Son xalkolit dövrü abidələrindən olan keramik materiallar ilə kurqanaltı sərdabələrin gil məmulatları arasında fərqlər daha çoxdur [13, s.284-287; 19; 26, s.21].

Kamera-sərdabəli kurqanlarda sonda yandırma adətinin olması heç də mütləq şərt kimi izlənilmir. Məsələn, Tərtər rayonu, Borsunlu çayı, İnciçayın sağ sahilində 7 saylı [20, s.20-21], Xankəndi 103 saylı [20, s.22-23; 23, s.82-88] və 119 saylı [20, s.24-25; 24, s.15-19] kurqanların kollektiv dəfnli sərdabələrində yandırma izlənilməyib, skeletlərin vəziyyəti sabitdir, pozulmayıb. Amma, Y.Hummelin 119 (o cümlədən, 103) saylı kurqanaltı sərdabəsi barədə məlumatlarda bəzi uyğunsuzluqlar var. Bu uyğunsuzluqların bir qismini H.Cəfərov mədəni təbəqələrin qarışması ilə izah etmişdir [2, s.31,134].

Ümumiyyətlə, ^{14}C tarixləri məlum Şadılı, Uzun Rəmə və Menteştəpə kurqanlarına XX əsrdə aşkar edilmiş digər kurqanaltı sərdabələrin xronoloji (daha əvvəl və ya sonra) və mədəniyyətin mərhələsinə ("original" və ya kürarazlıların artıq təsirinə məruz qalmış) nisbəti məsələsi yenə də araşdırılmalıdır. Bu yerdə digər bir araşdırılmalı məsələ — kollektiv dəfnli sərdabələrin bəzilərinin (məsələn, Xankəndi 103 saylı kurqan) "kurqan tipli qəbir abidəsi" anlayışına müvafiqliyi problemidir.

Menteştəpə abidəsində son neolit dövrünə aid aşkar edilmiş kollektiv dəfn, nəinki Cənubi Qafqaz, həmçinin, bütün qədim Yaxın Şərq neoliti üçün mühüm arxeoloji kəşf kimi dəyərləndirilə bilər. Belə ki, kurqanaltı sərdabələrə qeyd edilmiş kollektiv dəfn ənənəsini neolitdən kök götürməsi barədə fikir üçün keçid abidələri məlum deyil. Nəzərə almaq lazımdır ki, e.ə. 5700-cü illərə aid Mentəştəpə neolit dövrü kütləvi dəfni [7, s.163-164] ilə ^{14}C tarixi məlum kurqanaltı sərdabələrin ən qədim tarixləri arasında 2300 ildən çox (!) zaman intervalı var.

Amma bir məsələni qeyd edək ki, bəzi əlamətlər kurqanaltı sərdabələri müasir Türkmənistandakı e.ə. 3200-2800-cü illəri əhatə edən Namazqa III dövrünə [1, s.143] aid kollektiv dəfnli toloslarla yaxınlaşdırır. Məsələn, sərdabələrin çiy kərpicdən hörülməsi, dromosun mövcudluğu, yeni mərhumları tolosa yerləşdirərkən əvvəlki skeletləşmiş qalıqları divarlara tərəf xaotik şəkildə çəkmək və s. [18, s.22-24]. Amma xronoloji və mədəni mənsubiyyət tam fərqlidir, hər iki abidələri ayıran coğrafi məsafədə əlaqələndirici abidələr izlənilməyib. Ehtimal etmək olar (hələlik-?) ki, biz təqribən eyni dövrdə müxtəlif regionlarda yaranmış oxşar dəfn ənənəsi və proseduru, yəni, konvergensiya faktı ilə üzləşmişik.

Nəticə/Diskusiya. Beləliklə, kollektiv dəfnli kamera-sərdabələrə malik kurqanları quran əhali barədə malik olduğumuz məlumat hələki həmin lokal mədəni birlik barədə yetərincə təsəvvür yaratmağa imkan vermir. ^{14}C tarixləri olan kurqanlara əsasən biz həmin qədim populyasiya barədə yalnız bunları deyə bilərik ki, 1) kollektiv dəfnli kamera-sərdabəli kurqan qurmaq kimi dəfn ənənəsinə malik populyasiya e.ə. XXXIII əsrdə, yəni, IV minilliyin III rübünün ortalarında peyda olur və e.ə. XXXI—XXX əsrlərdə, yəni, IV minilliyin sonlarında — III minilliyin ilk əsrində qeyb olur; 2) populyasiya əsasən Kiçik Qafqazın şərq hissəsi boyunca yayılmışdı; 3) əhali dayanıqlı məskəni olmayan mobil maldarlıq təsərrüfatına malik idi; 4) həmçinin, kurqanaltı sərdabə kimi dəfn ənənəsinə malik qədim əhalini Cənubi Qafqazın İlk tunc dövrünün erkən fazasına (proto-Kür-Araz və Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin mərhələsi) aid əhali ilə bağlayan hər hansı bir fakt da qeyd edilmir; 5) qeyd edilən kurqanaltı sərdabə qurucularının kənardan miqrasiya yolu ilə gəlməsini göstərən prototip arxeoloji abidələr məlum deyil — istər Cənubi Qafqazın digər regionlarında, istərsə də Cənubi Qafqaza qonşu ərazilərdə; 6) e.ə. 3000-2900-cü illər arasında Kür-Araz mədəniyyətinin regiona hərəkəti ilə populyasiyanın mövcudluğuna son qoyulur. Belə ki, inkişaf etmiş Kür-Araz mədəniyyəti (e.ə. 3000-2900-cü illərdən sonra belə) və onun lokal variantlarında qeyd edilən populyasiyanın əsas göstəriciləri (özünəməxsus keramika və kollektiv

dəfnli kurqanaltı kamera-sərdabə) izlənilmir. Həmin əhalinin müəyyən səbəbli (aclıq, yolxucu xəstəlik və d.) depopulyasiyası, ya mədəniyyətlərin sintezi (Daşlıtəpə kurqanı, Daşkəsən-?) nəticəsində transformasiyası və ya kür-arazlıların təsiri ilə tam assimilyasiyası barədə fikir yürütmək olar.

Bir daha qeyd edirik ki, bu ilkin nəticələr işçi mülahizə çərçivəsində irəli sürülüb. Bütövlükdə, mülahizənin və ya onun müddəaları yeni arxeometrik arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində təkzibi istisna deyil.

Ədəbiyyat:

- Bonora G.L., Vidale M., The Middle Chalcolithic in southern Turkmenistan and the archaeological record of Ilgynly-Depe // *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-range Interactions in the 4th Millennium BC.* — Oxbow Books, 2013. — p. 140-165.
- Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı – I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzələrinin materialları əsasında). Bakı: Elm, 2000, 187 s.
- Cəlilov B.M. Göygöl–Goranboy arxeoloji ekspedisiyasının Goranboy rayonu ərazisində apardığı tədqiqatlar (Göygöl, Goranboy rayonları) // *Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar - 2011*, Bakı: Xəzər Universiteti, 2012, s. 146–155.
- Cəlilov B.M. Göygöl–Goranboy arxeoloji ekspedisiyasının apardığı arxeoloji tədqiqatlar (Daşkəsən, Goranboy rayonları) // *Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar - 2012*, Bakı: Xəzər Universiteti, 2013, s. 128–137
- Di Nocera G.-M. (2000). Radiocarbon datings from Arslantepe Norçuntepe: the fourth-third millennium absolute chronology in the Upper Euphrates and Transcaucasian region // *From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998, Istanbul-Paris, 2000*, p. 73-93
- Kohl Ph., Trifonov V. The Prehistory of the Caucasus: Internal developments and external interactions // *The Cambridge World Prehistory*, edited by Colin Renfrew and Paul G. Bahn, 2013, Vol.III, part.7: pp. 1571-1595.
- La sépulture 342 de Mentesh Tepe (Azerbaïdjan): un exemple de chaîne opératoire funéraire complexe au Néolithique. Etude préliminaire. by Laure Pecqueur et Elsa Jovenet, avec la collaboration d'Isabelle Abadie et Camille Ringenbach // *The Kura projects: new research on the later prehistory of the Southern Caucasus* Deutsches Archäologisches Institut. Eurasien-Abteilung. Archäologie in Iran und Turan; Band 16, Helwing B., Aliyev T., Lyonnet B., Quliyev F., Hansen S., Mirtskhulava G., Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 2017. pp.163-178
- Lyonnet B., Quliyev F.E., Bouquet L. və b. Menteştəpə qədim yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar (Tovuz rayonu) // *Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar–2010*. Bakı: Xəzər Universiteti, 2011, s. 314–323
- Lyonnet, B., Guliyev F., Helwing, B., Aliyev, T., Hansen, S. and Mirtskhulava, G. Ancient Kura 2010–2011: the first two seasons of joint field work in the southern Caucasus// *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, band 44, Berlin, 2012, ss. 1-190
- Lyonnet B., Pecqueur L., Guliyev F. A kurgan of the beginning of the second half of the 3rd millennium BC at Mentesh Tepe / “Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiya elmləri müstəqillik illərində” Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, Bakı, 10-14 Noyabr 2013, Bakı: Xəzər Universiteti, 2013, s. 103–104.
- Lyonnet B. The Early Bronze Age in Azerbaijan in the light of recent discoveries // *Paléorient*, 2014, vol. 40, n°2. The Kura-Araxes culture from the Caucasus to Iran, Anatolia and the Levant: Between unity and diversity. pp. 115-130;

- Mentesh Tepe (Azerbaijan), a Preliminary Report on the 2012–2014 Excavations, by B.Lyonnet and F. Guliyev (ed.) // The Kura projects. New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus, edited by Helwing, B., Aliyev, T., Lyonnet, B., Guliyev F., Hansen, S. and Mirtskhulava, G., Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, band 16, Berlin, 2017, ss. 125-141
- Museibli N. Potter's marks on Leylatepe culture pottery: Eastern Anatolian chalcolithic traditions in the Caucasus // Mediterranean Archaeology and Archaeometry, Vol. 16, No 1,(2016), pp. 283-294
- Müseyibli N. Leylatəpə mədəniyyətinin qəbir abidələri və dəfn adətləri. Bakı, Nefta-Press, 2014, 140 s.
- Palumbi G. The Red and Black. Social and Cultural Interaction between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium B.C. , Studi di Preistoria Orientale (SPO),Volume 2, Roma: Sapienza Università di Roma, 2008, 344 p.
- Poulmarc'h M. with Pecqueur L. and Jalilov B. An overview of Kura-Araxes funerary practices in the Southern Caucasus // Paleorient (Pluridisciplinary Journal of Prehistory and Protohistory of Southwestern and Central Asia), 40.2, Paris, CNRS EDITIONS, Paris, 2014, pp.231–246
- Quliyev F.E., Lionnet B. Menteştəpə qədim yaşayış yeri Tovuz rayonu // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar –2013–2014. Bakı: Xəzər Universiteti, 2015, s.361–364.
- Алекшин В.А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ (По археологическим материалам Средней Азии и Ближнего Востока), Л.: Наука 1986. - 191с.
- Алмамедов Х.И. Крашенная и расписная керамика Азербайджана эпохи энеолита // Археология Кавказа, 2009-2010, №2-3, Тбилиси, сс. 3-18
- Ахундов Т.И. Древнейшие курганы Южного Кавказа (культура подкурганных склепов). Баку: Элм, 1999, 94 с.
- Гей А.Н. Новотитаровская культура. —М.: ТОО «Старый сад», 2000,224 с.
- Гей А.Н. О характере, критериях и векторах миграционных процессов бронзового века Циркумпонтийской зоны//КСИА.Евразия:Механизмы культурных перемен. – 2009. –Вып. 223. – сс. 13–19
- Гуммель Я.И. Раскопки в Нагорно-Карабахской автономной области в 1938 г. Изв. Аз.ФАН, 1939, №4, сс. 77-90
- Гуммель Я.И. Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана // Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры имени Н.Я. Марра, вып. 20. М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1948, сс. 15–28.
- Мусейбли Н.А. Радиоуглеродная хронология лейлатепинской культуры // XXVI Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа. Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников и культур Северного Кавказа. Тезисы докладов. Магас, 2010, сс. 264-265
- Мусейбли Н.А. Курганный могильник позднего энеолита у с. Союг булаг в Азербайджане // Российская археология, 2012, №1, сс.16-25

Summary

Kurgan Mentesh-tepe on the Early Bronze Age: A Chronological Paradox

Parviz Gasymov

Institute of Archaeology and Ethnography of Azerbaijan National Academy of Science

The existence of a specific kurgan's type in the Early Bronze Age in the northwestern region of present-day Northern Azerbaijan, along the eastern piedmont of the Lesser Caucasus was identified by archaeologists. Kurgans of this type that existed in the period of the early stage of the Kura-Araxes (KA) culture entered into the scientific circulation as "underkurgan crypts". Specific factors (burial rite, ceramics) sharply differ from and the characteristic features of the KA culture and the previous late-chalcolithic Leilatepe culture (the first researcher to point out this was B.Jalilov).

It is necessary to recognize certain similarity of some elements of the funeral rite between the monuments of the underkurgan crypts and the collective burial in the tolases of the period Namazga III (Turkmenistan) 3200-2800 BC. This similarity can while be explained as a manifestation of convergence.

¹⁴C dates from the Early Bronze burial mound of Mentesh-tepe (Republic of Azerbaijan, Tovuz region, Ashaghy Eyyublu village) showed that the underkurgan chamber-crypt had been functioned within 600 years, and that have created diverging opinions on the issue. Since radiocarbon dates of a similar type of burial mounds of Shadılı and Uzun Reme showed only 100-150 years of activity of those underkurgan chambers-crypts. In our opinion, some of the samples, which gave a more ancient date, had no direct relationship with of "biography" of the crypt.

Based on the data of archaeological excavations, it is possible to put forward a working hypothesis that the cultural population of mobile pastoralists, who hadn't long-term settlements, carriers of the rite of "underkurgan crypts" appeared in the XXXIV cent. BC. This population was not associated with the existing carriers of the early phase of the KA culture. In 3000-2900 BC in connection with the invasion of the KA culture to this territory, this population disappears.

Keywords: underkurgan crypts, the collective burial under kurgan, Kuro-Araxes culture, radiocarbon dates, Novotitorovka culture, tolases, Namazga III

Резюме

Курган Ментештепе эпохи ранней бронзы: хронологический парадокс

Парвиз Гасымов

Институт Археологии и Этнографии, Национальная Академия Наук
Азербайджана

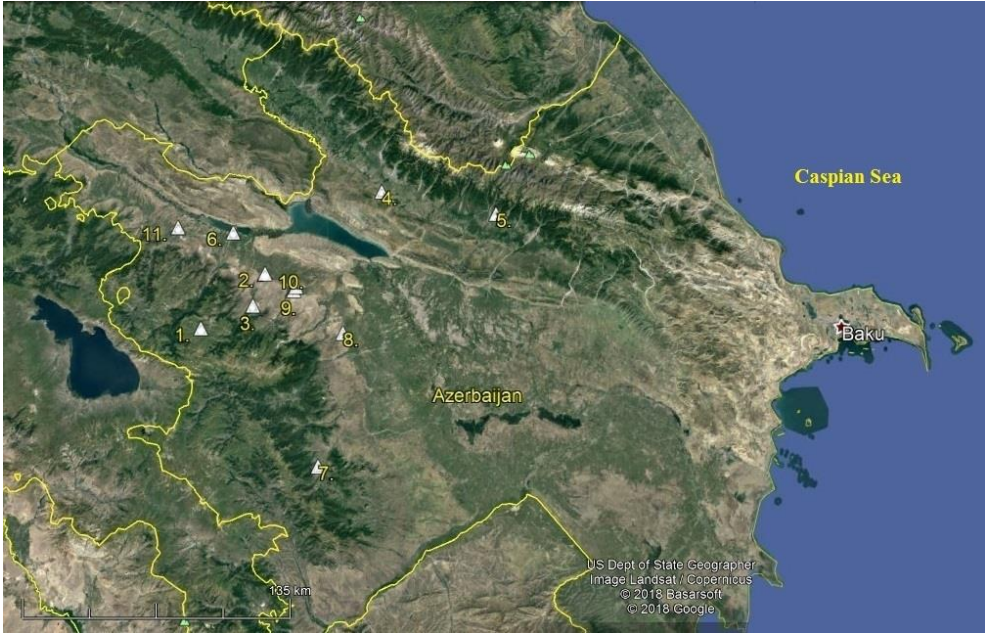
Археологами отмечено существование специфического курганного типа в раннем бронзовом веке в северо-западном регионе современного Северного Азербайджана, вдоль восточного предгорья Малого Кавказа. Курганы данного типа, существовавшие в период ранней стадии Куро-Араксской (КА) культуры, вошли в научный оборот под названием «подкурганные склепы».

Надо отметить определенное сходство некоторых элементов погребального обряда между памятниками подкурганных склепов и толосами периода Намазга-Тепе III (Туркменистан) 3200-2800 гг. до н.э.

Радиоуглеродные даты из раннебронзового кургана Ментештепе (Республика Азербайджан, р-н Товуз, с. Ашагы Эйюблу) показали, что подкурганный склеп функционировал в промежутке 600 лет, чем породил разноречивых мнений по данной проблеме. Даты из курганов Шадылы и Узун Реме показывали всего лишь 100-150-летний срок активности. По нашему мнению, часть выборок для радиоуглеродного анализа, давшие более древние даты, не относились прямо к «биографии» кургана.

Основываясь на данные археологических раскопок, можно выдвинуть рабочую гипотезу, что культурная популяция мобильных скотоводов, не имеющие долговременных поселений, носителей обряда «подкурганных склепов» появилась в XXXIV в до н.э. Данная популяция не была связана параллельно с существующими носителями ранней фазы КА культуры. В 3000-2900 гг. до н.э. в связи с продвижением КА культуры на данную территорию, данная популяция исчезает.

Ключевые слова: подкурганные склепы, Куро-араксская культура, радиоуглеродная датировка, Новотиторовская культура, Намазга-Тепе III.

Şəkil 1. Kollektiv dəfnli kamera-sərdabəli kurqanlar: 1. Daşlıtəpə (Şəmkir, Daşkəsən?); 2. Gəncə; 3. Göygöl, qrup; 4. Daşüz (Şəki); 5. Daşlıtəpə (Qəbələ), qrup; 6. Osmanbozu (Şəmkir), qrup; 7. Xankəndi, qrup; 8. Borsunlu (Tərtər), qrup; 9. Şadılı (Goranboy); 10. Uzun Rəmə (Goranboy); 11. Menteştəpə (Tovuz)

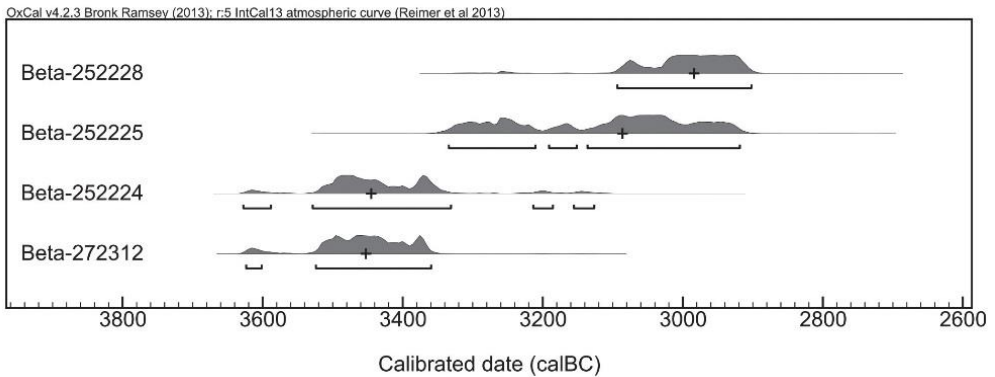

Fig. 3 – Phase I, 14C dates of the kurgan with collective burial at Mentesh Tepe (Graph M. Fontugne, CEA/CNRS – © Mission Mentesh Tepe).

Şəkil 2. Menteştəpə abidəsinin tunc dövrünün I fazasının 14C xronoloji (Lyonnet B., 2014)

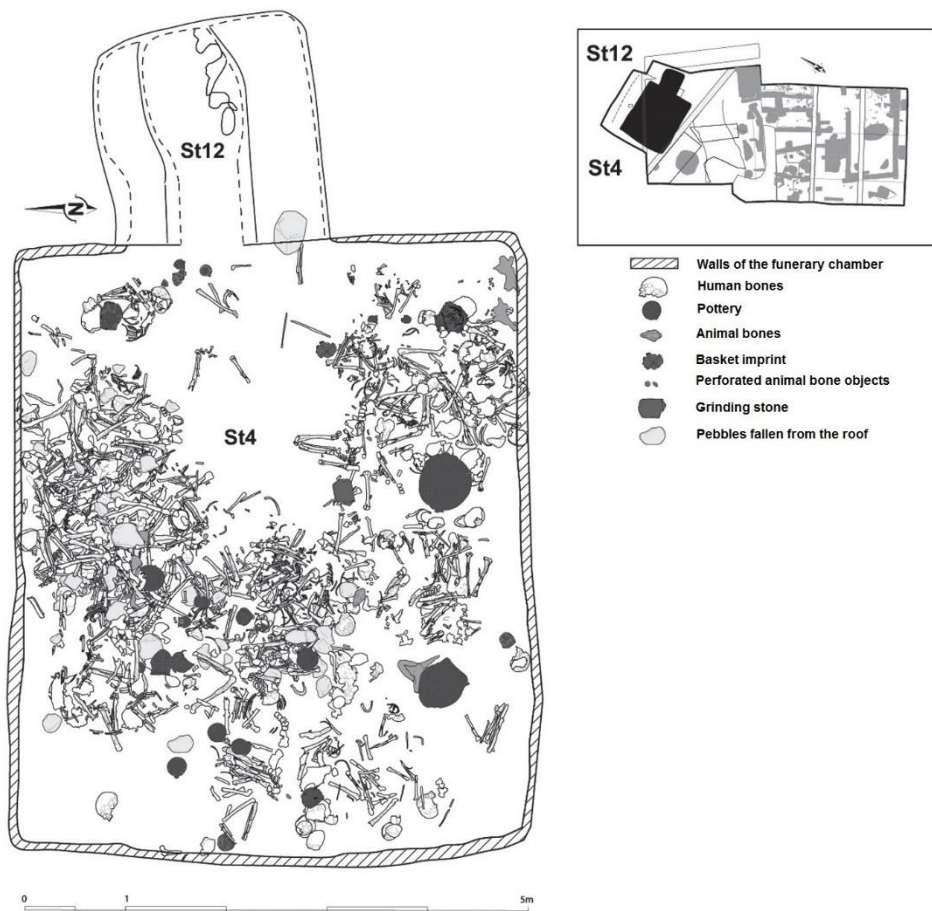

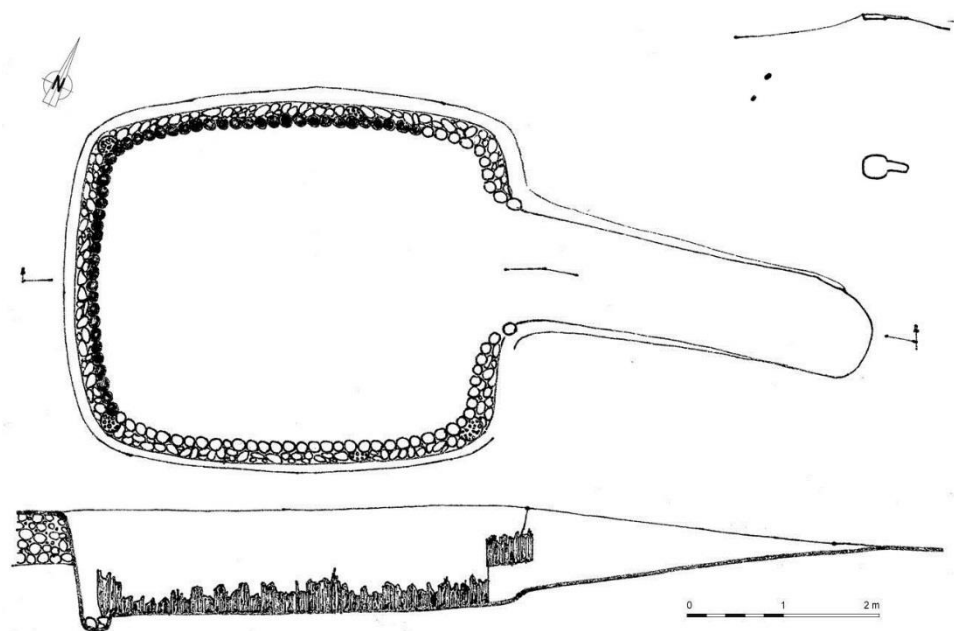
Fig. 8 – Plan of the burial and the inhumation layer.

Şəkil 3. Menteştəpə kurqanaltı sərdabəsi (Poulmarc'h M. with Pecqueur L. and Jalilov B., 2014)

Table 1 – Calibrated radiocarbon dates.

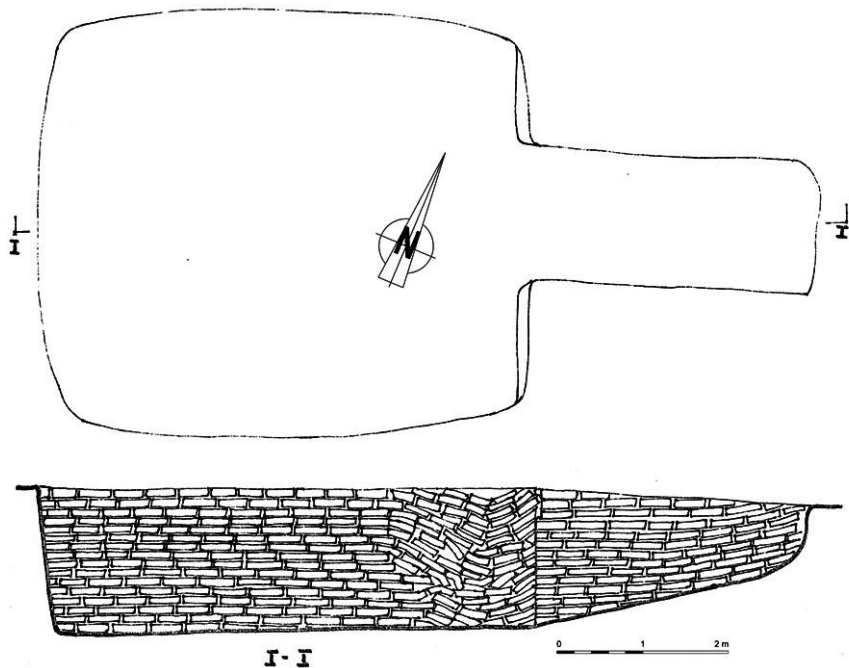
Sample	Lab-ID	Material	Calibrated dates 1 sigma	Calibrated dates 2 sigma
Uzun Rama	PLD-23944	Charcoal	3350BC (13.5%) 3324BC 3234BC (30.7%) 3173BC 3161BC (24.0%) 3118BC	3355BC (29.9%) 3264BC 3241BC (65.5%) 3103BC
Sadili 2011	PLD-23945	Charcoal	3351BC (14.3%) 3325BC 3233BC (30.0%) 3173BC 3161BC (23.9%) 3118BC	3356BC (20.7%) 3308BC 3303BC (8.5%) 3264BC 3241BC (66.2%) 3104BC

Şəkil 4. Uzun Rəmə və Şadılı kurqanaltı sərdabələrin 14C tarixləri (Poulmarc'h M. with Pecqueur L. and Jalilov B., 2014)

1№-li Şadılı kurqanının planı.

Şəkil 5. Şadılı 1 saylı kurqanının planı (Cəlilov B.M., 2012)

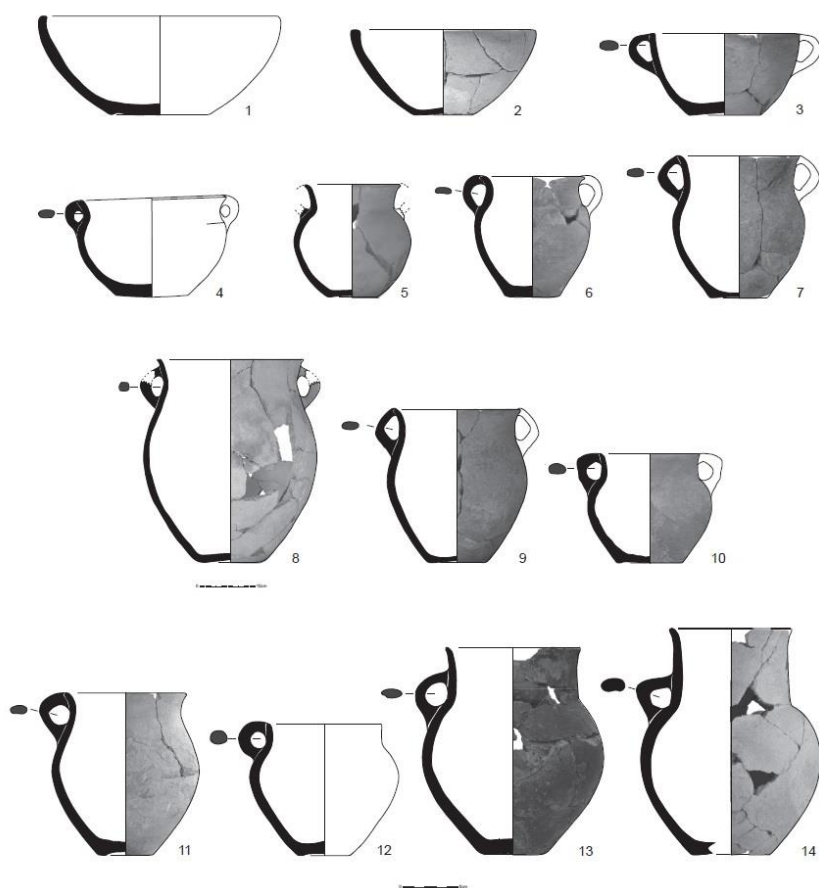

Şəkil 6. Uzun Rəmə kurqanının planı (Cəlilov B.M., 2013)

XRONOLOJİ CƏDVƏL

^{14}C tarixləri üzrə			kütləvi dəfn kameralı kurqanlar ("kurqanaltı sərdabələr")			arxeoloji mədəniyyətlər
e.ə. minillik	e.ə. əsrlər	e.ə. illər	Menteş təpə	Şadılı	Uzun Rəmə	Təqribi dövr çərçivləri
III	XXVIII	2750				Kür-Araz mədəniyyəti
		2800				
	XXIX	2850				
IV	XXX	2900				
		2950				
	XXXI	3000				
		3050				
	XXXII	3100				
		3150	?			
	XXXIII	3200				
		3250				
	XXXIV	3300				
		3350				
	XXXV	3400				
		3450				
	XXXVI	3500				
		3550				
	XXXVII	3600				Leylatəpə mədəniyyəti
		3650				
	XXXVIII	3700				
		3750				
	XXXIX	3800				
		3850				

Şəkil 7. Xronoloji cədvəl

Şəkil 8. Mentəştəpə kurqanaltı sərđabəsinin keramik məmulatı (Lyonnet B., 2014)

Şəkil 9. Şadılı 1 sayılı kurqanın keramikası (Cəlilov B.M., 2012)

Şəkil 10. Uzun Rəmə kurganının keramikası (Cəlilov B.M., 2013)

Azərbaycan arxeologiya elmi 1945-1990-cı illərdə Avropa ilə akademik mədəniyyətlər və elmi biliklərin mübadiləsi çərçivəsində

Orxan Zamanov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
Xəzər Universiteti

Açar sözlər: akademik mədəniyyət, elmi biliklərin mübadiləsi, sovet dövrü tarixşünaslığı, arxeoloji fikir tarixi.

Qloballaşan və sürətlə dəyişən müasir dünyada elm və texnologiyanın rolunun artması artıq inkar olunmaz gerçəkliyə çevrilmişdir. Lakin, bu tendensiyanın kökləri daha əvvəllərə XX yüzilliyin ikinci yarısına gedib çıxır. Həmin dövrün araşdırılması hazırkı reallıqlarda bəzi məsələlərə obyektiv baxmaq üçün çox əhəmiyyətlidir. Xüsusən də elmi mühitin inkişafını düzgün təhlil etmək üçün çağdaş zamanda meydana çıxan çağırışları vaxtında qiymətləndirib onlara müvafiq cavab vermək baxımından keçmişin öyrənilməsi vacibdir. Bu akademik mühitin, akademik münasibətlər sisteminin və akademik mədəniyyətlərin meydana çıxması və inkişafını özündə təcəssüm etdirir. Müasir Azərbaycan elmində qeyd olunan məsələlərə diqqət Horizon 2020 Proqramının “Biliyin mübadiləsi və akademik mədəniyyətlər humanitar elmlərdə, Avropa və Qara dəniz bölgəsi” layihəsi çərçivəsində 2017-ci ildən elmi-akademik fəaliyyət ilə başlanmış oldu (79).

Akademik mədəniyyətin müasir dövrdə tərifini və anlamını tam şəkildə 2004-cü ildə Buxarestdə keçirilən beynəlxalq konfransda formalaşdırmağa çalışdılar. Bu zaman əsas diqqəti cəmiyyətə faydalılıq və əxlaqi yanaşmaya vermiş oldular. Müasir akademik mədəniyyətin dəyərlərini sadalayarkən düzgünlüyü, etibar, dürüstlüyü, hörməti, məsuliyyəti və hesabatlılığı önə çəkmiş və bunların qarşılıqlı olaraq tamamlanması vurğulanmışdır (78). Akademik mədəniyyət geniş mənada elmi tədqiqat fəaliyyətində olan insanların qarşılıqlı münasibətlərini onların etnik, siyasi, irqi və cinsi fərqi nəzərə alınmadan sırf akademik mühitdəki davranış etikası və elmə yanaşmasını akademik münasibətlər çərçivəsindəki məcmusunu ehtiva edir. Akademik mədəniyyətlərin əsas tərkib hissəsi olan bilik mübadiləsi hələ qədim zamanlardan etibarən cəmiyyətin inkişafında mühüm yerə malik idi. Lakin, müasir sənayeləşmə və informasiya əsrində bilik mübadiləsi yeni bir mərhələyə keçmiş və bugünkü dünyanın simasını dəyişən elm və texnologiyanın irəlləməsinin açarı roluna gəlmişdir. Biliklərin mübadiləsi, onların tətbiqi və çoxtərəfli uyğunlaşdırıl-

ması akademik dairələrin cəmiyyətdəki rolunu daha da artırmış və elm ilə məşğuliyyəti daha üst səviyyəyə çıxartmış oldu. Bu baxımdan akademik mədəniyyətlərin və bilik mübadiləsinin XX yüzillikdə hansı səviyyədə olması elm tarixi üçün ciddi əhəmiyyət daşıyır. Bu məqalənin əsas hədəfində isə Azərbaycan arxeologiya elminin 1945-1990-cı illərdə Avropa ilə akademik mədəniyyətlər və elmi biliklərin mübadiləsi çərçivəsində hansı nailiyyətlər qazanmasına və qarşılıqlı təsirə məruz qalmasına həmin dövrün gerçəklikləri baxımından işıq salmaqdır.

“Sovet millətçiliyi” və milli kadr problemi. Azərbaycan elmi XX yüzilliyin ortalarında ciddi və köklü dəyişiklik keçirirdi. Vətən elminin inkişafının bu dövrü bir sıra özünəməxsus əlamətlər və keyfiyyətlər ilə xarakterizə olunur. İlk növbədə İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrün diktə etdiyi şərait Azərbaycan SSR-də yeni elmi-akademik mühiti formalaşdırmış oldu. Bu mühit XX yüzilliyin 20-30-cu illərinin qanlı represiyasından çıxmış bir ölkədə formalaşırdı. (14, 130-131; 36). Əgər sənaye və aqrar sahələr ilə bağlı elm sahələrində tərəqqi müəyyən motivasiya və dəstəklə müşayət olunurdusa, ictimai-humanitar sahədə vəziyyət tam başqa idi. Bu həmçinin mədəniyyət sahəsinə də aid edilə bilər. İstər fəlsəfə, istər ictimai elmlər, istərsə də, mədəniyyət “proletar diktaturası”nın təzyiq və təsiri altında inkişaf edirdi. Təhsil və maarif isə birmənalı kommunist ideologiyasının alətinə çevrilmişdi. Azərbaycanda Sovet dövründə elm və mədəniyyət sahəsindəki ağır və gərgin mühiti göstərmək üçün ASSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, professor Heydər Hüseynovun “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” (49, 3-10) əsəri 1949-cu ildə işıq üzü gördükdən sonra müəllifə qarşı dövlət səviyyəsində təzyiqlərin nəticəsində, onun intihar etməsi (1950-ci ilin avqustun 15-də) faktı yetərlidir. Bu SSRİ-nin istər mərkəzdə istərsə də, yerlərdə apardığı “sovet millətçiliyi” siyasətinin bariz nümunəsi idi (35).

Tarixçi A.İskəndərovun “Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı” əsərində “Sovet millətçiliyi”nin mahiyyəti geniş mənbə və tədqiqatlar cəlb olunmaqla şərh edilmişdir. “20-30-cu illərdə Azərbaycan tarixinin 1917-1920-ci illər dövrünün problemlərini tədqiq edən tarixçilərin əksəriyyəti 30-cu illərin kütləvi repressiyaları ilə üzləşdiklərinə görə, bir müddət bu “qorxulu mövzu” araşdırılmamış qaldı. Mərkəz bu funksiyanı öz üzərinə götürdü və 40-cı illərdə vahid bolşevik konsepsiyasının yaradılmasına nail oldu”(14, 130).

Beləliklə, bolşevik konsepsiyası və ya tədqiqatçı M.P.Zülfüqarlıının sözləri ilə ifadə etsək “Milli ölüm elmi” İkinci Dünya müharibəsindən sonra formalaşmış oldu. Məhz bu dövrdən etibarən Azərbaycanda elmi tədqiqatlara və xüsusilə də, keçmişin tədrisin bolşevik partiyasının ideologiyası hər tərəfli nüfuz etməyə başlandı. Ən çox bu özünü Tarix İnstitutunda kadr siyasətində və elmi işlərin mövzularında əks olunurdu. Ciddi nəzarət “Çarizm dövrü” və

AXC-nin tarixinin araşdırılmasında, ələlxüs Mart soyqırımında təcəssüm olunmuşdu. Misal üçün, sırf ideoloji səpkidə yazılmış və sovet tarixçiləri üçün bir növ nümunə rolunu oynamış çoxcildli “История гражданской войны в СССР” əsəri bu mənada 40-cı illər tarixşünaslığı üçün böyük maraq doğuran mənbə idi. Əsərin yeddinci cildinin səkkizinci fəslində Mart soyqırımından bəhs edilir və “Mart qiyamı” və ya “Müsavat qiyamı” kimi qələmə verilir. Əsər müəlliflərinə görə, Bakıda baş verən qiyam beynəlxalq imperialist qüvvələrilə əldə olunan razılıq əsasında həyata keçirilmişdir. Yəni mart qiyamı alman qoşunlarının Sovet Rusiyası torpaqlarına, Türkiyənin isə Cənubi Qafqaza hücumları ilə əlaqədar şəkildə baş vermişdir. Qiyamın həyata keçirilməsində bilavasitə Türkiyə tərəfindən göndərilən təşkilatçı zabitlərin xüsusi rolundan söhbət açan müəllif “mart qiyamı”nın darmadağın edilməsini sovet hakimiyyətinin Bakıda Cənubi Qafqazda dayacağının möhkəmləndirilməsi kimi qiymətləndirir (14, 131; 37).

“Sov. İKP-nin XX qurultayından sonra yaranmış siyasi ab-hava əyalətlərə 1917-1920-ci illər dövrünün tədqiqinə qayıtmaq imkanı verdi. Çünki Mərkəz, artıq bolşevik konsepsiyasının hazırlanmasını başa çatdırmışdı, əyalətlər isə irticaçı kimi Mərkəzin sifarişlərini yerinə yetirməli idilər. Türk-müsəlman qırğını Z.İbrahimovun 1957-ci ildə çapdan çıxmış “Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi (1917-1918-ci illər)” adlı irihəcmli monoqrafiyasında da öz əksini tapmışdır. 585 səhifəlik tədqiqat 1917-1918-ci illər Azərbaycan tarixinin iqtisadi, siyasi və ictimai həyatının bütün sahələrini əks etdirən materiallar əsasında yazılmışdır. Əsərə yazdığı müqəddimədən müəllifin hadisələrə yanaşma metodunu müəyyənləşdirmək olur. Ənənəvi tendensiyaya və ideoloji xəttə uyğun olaraq, “Rus fəhlə sinifi başda olmaqla ölkənin bütün xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının fəal iştirakı və qəhrəmancasına səyi ilə həyata keçirilən Oktyabr inqilabı vətənimizi iqtisadi və milli fəlakət təhlükəsindən xilas etdi” konsepsiyasına sadıq qalan müəllif əsər boyu hadisələrə birmənalı yanaşma metoduna riayət etməli olur. Bu təbii idi. Çünki tarixçilər mövcud ideoloji çərçivədən kənara çıxma bilməzdilər. Belə çərçivəyə riayət etməyənlərin taleyinə ya güllələnmə, ya da Sibirin şaxtalı çölləri qismət olurdu”(14, 131).

1946-50-ci illər Azərbaycan tarixinin müharibədən sonra nisbətən ən az tədqiq olunmuş dövrüdür. Bu problem ilə əlaqədar bir sıra araşdırmalar vardır ki, məsələnin əhatəli təhlilini ortaya qoya bilmişdir (38, 163). Misal olaraq, 1970-ci ilə kimi Azərbaycanda 20-30-cu illərə aid 15 doktorluq, 96 namizədlik dissertasiyaları müdafiə olunmuşdursa, 1946-50-ci illərə aid 3 doktorluq, 44 namizədlik dissertasiyaları müdafiə olunmuşdur (19).

Lakin, ölkədəki elmi-ictimai mühitdəki məhdudiyyətlərə rəğmən Azərbaycanda keçmişi öyrənən elm sahələrində tərəqqi SSRİ zamanında xeyli inkişaf etmişdi. Bu hal özünü arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin inkişaf-

finda xüsusilə aydın göstərirdi. Bölgələrə mütəmadi elmi ekspedisiyalar və elmi ezamiyyətlər, maddi-texniki bazanın yaradılması və gücləndirilməsi, tanınmış sovet alimlərinin işə cəlb olunması, Azərbaycanlı mütəxəssislərin Moskva və Leninqrada təhsil almağa getməsi, paleozologiya, paleoantropologiya və trasalogiya sahəsində ilk regional tədqiqatların məhz Bakıda gerçəkləşməsi dövrün müsbət gerçəkliyi idi. XX yüzilliyin 50-ci illərindən başlayaraq milli kadrların tarixi abidələrimizin öyrənilməsində rolu artmış və bir çox abidələrdə tədqiqatlara başlanmışdır. Azərbaycanın arxeoloji abidələrinin öyrənilməsində İ.M.Cəfərzadə, S.M.Qaziyev, D.Şərifov, Ö.Ş.İsmizadə, Q.M.Aslanov, Ə.K.Ələkbərov, İ.H.Nərimanov, O.H.Həbibullayev, R.M.Vahidov, Q.M.Əhmədov, C.Ə.Xəlilov, V.H.Əliyev, M.M.Hüseynov, Q.S.İsmayılov, İ.A.Babayev, A.B.Nuriyev, F.R.Mahmudov, H.F.Cəfərov, H.Ciddi, R.B.Göyüşov, F.L.Osmanov, F.M.Muradova, C.N.Rüstəmov, F.V.Qədirov, Ə.Q.Cəfərov, M.M.Mansurov, Q.Q.Aslanov, F.A.İbrahimov, Q.P.Kəsəmənli, və digər tədqiqatçıların mühüm xidmətləri olmuşdur. Onların başçılığı ilə Azərbaycan arxeoloqlarının yeni nəsli yetişmişdir (1; 2; 7; 15; 16; 25).

Azərbaycan arxeoloqlarının beynəlxalq əlaqələri və araşdırmaların dünya elminə təsiri. Azərbaycan daş dövrünün öyrənilməsi problemi və dünya elmi ilə akademik əlaqələr məsələsi. Azərbaycan tarix və arxeologiya elmi 1945-1990-cı illər ərzində daş dövrünün tədqiqi sahəsində hərtərəfli geriləmədən sürətli inkişafa və sonra akademik durğunluğa və daha sonra metodoloji-praktik tənəzzülə kimi mürəkkəb bir yol keçmişdir

Azərbaycanda daş dövrünün öyrənilməsi 1947-ci ildə arxeoloq İshaq Cəfərzadə tərəfindən Qobustan abidə kompleksinin tədqiqi ilə başlanmışdır. Qədim daş dövrünün öyrənilməsi tarixi arxeoloq S.N. Zamyatnin 1953-cü ildə Damcılı mağarasındakı araşdırmaları ilə başlanmış oldu. (13, 13-14) Ümumilikdə, Azərbaycanın paleolit arxeologiyası üç öyrənilmə mərhələsi keçmişdir. Birinci mərhələ 1953-66-cı illəri əhatələyir və Damcılı, Daşsalahlı, Azıx və Tağlar kimi mağara düşərgələrin kəşfi ilə əlamətdar olmuşdur. İkinci mərhələ 1983-87-ci illərdə Qazma, Zar və Buzeyir mağara düşərgələrinin kəşfi ilə yadda qalmışdır. Üçüncü mərhələ isə müstəqillik illərinə təsadüf etmiş, 2007-2013-cü illərdə Zuvandçay, Xorqay, Qırmızıqaya, Qara təpə və Qaraca düşərgələrinin tədqiqilə yekunlaşmışdır. Bu dövrlər ərzində Azərbaycan ərazisində 40-dan çox paleolit abidəsi üzə çıxarılmış və öyrənilmişdir. (54, 36-37). Lakin, Azərbaycan arxeologiyasının nailiyyətlərinin beynəlxalq aləmdə tədqiqi və tətbiqi məsələsi bir sıra məhdudiyyətlərlə qarşılaşdı. İlk öncə SSRİ tərkibindəki respublikaların elmi fəaliyyətinə qərəzli mövqeyi (mənfi rəy) Qərbi Avropa ölkələrinin araşdırmaçıları üçün ciddi maneə idi. Bununla birgə Sovet İttifaqının rəhbərliyinin “burjua elmi” kimi damğaladığı Qərbin kapitalist dövlətlərinin elmi üçün sosialist ölkələrinin tədqiqatlarından istifadə etmək və onları öyrənmək imkanı çox ciddi şəkildə məhdudlaşdırılı-

mışdı. Belə bir şəraitdə daş dövrünün öyrənilməsində SSRİ ilə birgə ən ciddi uğurlara nail olmuş Fransa arxeoloji məktəbi Qərb dünyasının istisnası idi. Məhz fransızlar üçün az-çox SSRİ məkanına səfərlər edib müttəfiq respublikaların elmi fəaliyyətilə tanış olmaq imkanı yarandığından Azərbaycandakı paleolit dövrü abidələri və onlarla bağlı tədqiqatlardan yararlanmaq mümkün olmuşdur. Bu baxımdan 1978-ci ildə Tbilisidə keçirilən sovet-fransız arxeoloji simpoziumunda A. de Lümleyin rəhbərlik etdiyi nümayəndələrin M.Hüseynovun Azərbaycan ərazisində ilk dəfə Paleolitin ən qədim mərhələsi üçün xarakterik olan Olduvay (Olduvay) arxeoloji mədəniyyətinin yerli-lokal bir mədəniyyəti təqdim etməsi əlamətdar bir hadisə idi. Bu mədəniyyət Azərbaycan adını beynəlxalq elmi səviyyədə səslənməsinə səbəb olmuşdur. Quruçay arxeoloji mədəniyyətinin ən mühüm abidəsi olan Azıx mağarası və oradan tapılan nadir əmək alətləri Azərbaycan ərazisini dünyanın ən oykumenaları sırasına çıxarmış oldu. Bununla da bərabər Azərbaycan arxeoloqlarının elmi bacarıq və nailiyyətlərini göz önünə sərdi (25, 33; 35, 93-94; 68, 95-98; 13, 21-22; 1,48,148; 13; 35; 50; 51; 53)

Təəssüf ilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın daş dövrünün tədqiqi ilə bağlı nailiyyətlər qazıntı müəlliflərinin elmi əsərləri xaric digər araşdırmaçıların ciddi elmi və akademik nəşrlərində öz əksini tapa bilməmişdir. Daha çox tənqid və istehza hədəfi olan alimlərimizin beynəlxalq səviyyədə tanınması və onların tədqiqatlarına istinadların verilməsi sovet dövründə mümkün olmadı. Baxmayaraq ki, Azərbaycandakı tapıntılar Fransada 1981 və 1982-ci illərdə sərgilənsə də (8, 36; 1, 24), bunun davamsız olması və ingilis dilli ölkələrin elmi mühitində diqqətdən kənarda qalması Azərbaycan arxeologiyasının daş dövrünün öyrənilməsindəki irəlləyişlərinin nəticəsiz qalmasına gətirdi.

Azərbaycanda trasoloji məktəbin yaranması və eneolitin öyrənilməsində metodoloji yanaşma XX yüzilliyin 70-ci illərindən başlanmış hesab olunur (61; 66). Bu baxımdan İ.Nərimanovun və R.Arazovanın Azərbaycanın daş dövrü abidələrindən aşkarlanmış tapıntıları o zamankı yeni elmi metodologiya ilə öyrənməsi onların əsərlərinə bu günə kimi davamlı olaraq istinad verilməsilə nəticələnmiş oldu (41;42;43;44;66).

Milli arxeologiya elminin ən ciddi və əhəmiyyətli tədqiqatları mezolit dövrünün araşdırılması ilə bağlı oldu. Bu dövrün dünya miqyaslı etalon abidəsi olan Qobustan kompleksi, həmçinin də, qayaüstü abidə kimi ibtidai incəsənətin öyrənilməsində müstəsna əhəmiyyətə malik idi. 1939-cu ildə İshaq Cəfərzadə tərəfindən ilk dəfə tədqiq olunan Qobustan abidə kompleksinin tədqiqi və qorunması müasir zamanda belə uğurla davam etdirilir. Bu abidə o dərəcədə özünəxas və nadir bir kompleksdir ki, məşhur norveçli səyyah, arxeoloq və etnoqraf Tur Heyerdalın diqqətini cəlb etmişdir (1, 51-52; 9; 11; 23, 159; 52).

Arxeologiya elminin inkişafında fəvqəladə vacib nəticələri ilə fərqlənən geniş miqyasda qazıntı 1946-cı ildə başlanmış olan Mingəçevir qazıntıları idi. Mingəçevir qazıntıları həm maddi-mədəniyyət baxımından, həm də antropoloji baxımdan çox məhsuldar olmuşdu. Bu qazıntıları Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Mingəçevir su elektrik stansiyası üçün torpaq işləri görülmə ehtiyatı gerçəkləşdirilmişdi. Bu qazıntılar Cənubi Qafqaz arxeologiyası üçün çox əhəmiyyətli idi (67, 12, 68-69; 45; 58). Lakin bu qazıntılardan bir müddət sonra çoxtəbəqəli Kültəpə arxeoloji qazıntılarından həyata keçirilməsi milli arxeologiya inkişafında ciddi nailiyyətə çevrilmiş oldu (12; 20, 243-245; 39).

Azərbaycanda Paleometal dövrünün tədqiqi və beynəlxalq elmə təsiri. Azərbaycanda Paleometal dövrünün tədqiqi məsələsi hələ 1945-90-cı illərdən əvvəlki dövrdə də çox ciddi maraq və araşdırma hədəfi idi. Hətta Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanda təşkil olunmuş ilk elmi arxeoloji ekspedisiya məhz son tunc və ilk dəmir dövrü ilə bağlı idi. Bu ekspedisiya 1926-cı ildə Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyətin təşkilatçılığı və akademik İ.İ. Meşşaninovun iştirakı ilə Qarabağda və Naxçıvanda ilk sistemli arxeoloji kəşfiyyat və qazıntılar həyata keçirir. İ.İ. Meşşaninovun Naxçıvandakı abidələrə səfərinin əsas məqsədi Urartu çarlığına aid mixi yazılar aşkarlamaq idi. Bu zaman Bakıda Sovet İttifaqının çox tanınmış arxeoloqları və tədqiqatçıları eza-miyyətdə idilər. Onlar universitetdə, Arxeoloji komitədə və Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyətin nəzdində fəaliyyətdə idilər. Belə tədqiqatçılar arasında akademik İ.İ. Meşşaninovdan başqa T.S. Passek, B.A. Latinin, A.A. Miller vardı. Lakin dövrün siyasi və hərbi gerçəklikləri elmi araşdırmalara durğunluq gətirdi. Ancaq İkinci Dünya müharibəsindən sonra Azərbaycanın paleometal dövrü, amma yenə əcnəbi mütəxəssislərin rəhbərliyi ilə araşdırılmağa başlandı. Bu tədqiqatlara A.A. Millerin ən istedadlı tələbəsi, tanınmış arxeoloq, mənşəcə skandinav olan A.A. İessen rəhbərlik etdi. Onun başçılığı və bacarıqlı təşkilatçılığı ilə 1953-ci ildə SSRİ EA Rəyasət Heyətinin Azərbaycan SSR EA ilə birgə dövrünün ən iri miqyaslı çöl tədqiqatlarından biri olan Azərbaycan arxeoloji ekspedisiyası (Mil-Muğan ekspedisiyası) başlandı. Bu ekspedisiya bir çox peşəkar və təcrübəli Azərbaycan arxeoloqu üçün məktəb rolunu oynamaqla yanaşı Azərbaycanın cənubunda qədim oturaq əkinçilik mədəniyyətinin kəşfini bir fakt olaraq ortaya qoydu. Məhz A.A. İessenin rəhbərliyi ilə tunc dövrünün etalon abidəsi olan Üzərliktepə qazıldı, Üçtepə kurqanları araşdırıldı, Qafqazın Qədim Şərq sivilizasiyasının parçası olması ortaya çıxarıldı və ən nəhayəti Cənubi Qafqazın paleometallurgiyası sahəsində ilk addımlar atıldı (17; 55; 16; 56; 57).

A.A. İessenin qədim metallurgiya sahəsindəki işlərini Azərbaycanda artıq formalaşmış ciddi kimya sənayesi və elminin nailiyyətlərindən istifadə edərək M. Qaşqay və İ. Səlimxanov davam etdirdilər. Azərbaycanda Paleo-

metal dövrünün tədqiqində yeni mərhələ artıq püxtələşmiş və mütəxəssis kimi yetişmiş milli kadrların adları ilə bağlı idi. (59; 69; 60; 70) Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda metallurgiyanın tarixinin öyrənilməsi və onun dünya elminin diqqət mərkəzinə çıxmasında tanınmış mütəxəssis İ.Səlimxanovun tədqiqatları sayəsində baş verdi. Onun əsərlərinə və tədqiqatlarına nəinki SSRİ-də, həmçinin yaxın və uzaq xaricdə də maraq vardı. Bu xüsusilə əhəmiyyətli bir məsələdir, çünki arxeologiya XX yüzilliyin 50-70-ci illərində yeni innovativ mərhələyə qədəm qoymuşdu. Fənlərarası araşdırmalar, müxtəlif elmlərin qovşağında aparılan təhlil və tədqiqatlar, yeni müasir texnologiyanın arxeoloji metodologiyaya sirayət etdiyi bir dövrdə Azərbaycan arxeologiyası kimya, fizika və riyaziyyat kimi dəqiq fənləri Sovet İttifaqında humanitar fənn sayılan və tarixin tərkib hissəsi hesab edilən bir elmə - arxeologiyaya tətbiq etməyə müvəffəq oldular (26-34). Xüsusilə, İsa Rzabəy oğlu Səlimxanovun elmi-nəzəri və praktik fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan arxeologiyasının nailiyyətləri, hələ, XX yüzilliyin 60-70-ci illərində beynəlxalq arenaya çıxmış oldu (80; 81). İ. Səlimxanov 1967-ci ildən dünya maddi mədəniyyət tarixini öyrənən Alman Arxeologiya İnstitutunun üzvü, 1977-ci ildən isə həmin institutun həqiqi üzvü olmuşdur. O, həmçinin Kaliforniya Universitetinin Arxeologiya Elmləri Cəmiyyətinin (1977-ci ildən) və İngiltərə Metallurgiya Cəmiyyətinin (1981-ci ildən) fəxri üzvü seçilmiş, 1978-ci ildən UNESCO nəzdində Tarixdən əvvəlki və ibtidai tarix elmləri Beynəlxalq ittifaqının Metal Tarixi Komitəsinin vitse-prezidenti olmuşdur (3, 373).

İsa Səlimxanovun istər SSRİ məkanında (69), istərsə də, xaricdə çap olunan tədqiqatları (26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34) öz əksini Alman arxeoloji institutunun 2002-cı ildə yaratmış olduğu ZENON DAİ virtual ədəbiyyat sistemindəki kataloqlardan (<https://zenon.dainst.org/>) və 1967-ci ildə əsası qoyulan Açıqşəbəkəli rəqəmsal kitabxananın (OCLC - Online Computer Library Center) biblioqrafik verilənlər bazasına (WorldCat) daxil edilmişdir (81;80).

1950-ci illərdə Azərbaycan SSR-nin elmi fondlarında metaldan külli miqdarda qədim əşya toplanmışdı ki, bunlar arasında tunc üstünlük təşkil edirdi. O zaman üçün Azərbaycan ərazisində və xüsusəndə Cənubi Qafqazda qalay yataqlarının olması məsələsi mübahisəli idi. Üstəlik ölkə əzasində metallurgiyanın tarixinin öyrənilməsində bir sıra həlli vacib məsələlər üzə çıxdı ki, bunların öhdəsindən gəlmək üçün 1952-ci ildə Azərbaycan SSR EA-nın Rəyasət heyəti sistemli tədqiqatlar üçün arxeoloji texnologiya laboratoriyasının yaradılması haqqında qərar verdi və elə bir il sonra bu laboratoriyada qədim Azərbaycanın metal və metallurgiya tarixinin sistemli araşdırılması üçün analitik və tarixi tədqiqatlara başlanıldı (70, 3-4)

Azərbaycanda Antik və Orta əsrlər dövrünün tədqiqi siyasi və ideoloji amillər ilə daha çox bağlıdır. Bu dövrlərin öyrənilməsi qonşu Qafqaz xalq-

larında təşviq edildiyi təqdirdə Azərbaycanda orta əsrlərin arxeoloji tədqiqi, xüsusilə antik çağın araşdırılması çox mübahisəli və ziddiyyətli xarakter daşıyırdı. Sovet dövründə sözü gedən dövrlərin araşdırılmasında “Mərkəzin” diktəsi və ya RSFSR-in alimlərinin məsələyə yanaşması əsas götürülürdü. İstər tarixçilər, istər arxeoloqlar, istərsə də, etnoqraflar e.ə. V –er. XVIII yüzilliklərin araşdırılmasında Petruşevskinin, Minorskinin, Tokarjevskinin, Kudryavsevin, Leviatovun, Paxomovun, Piqulevskayanın, Struvenin, Yakubovskinin, Dyakonovun və b. əsərlərini nümunə götürməli idilər. Əksər hallarda isə arxeoloq və etnoqraflar arxeometrik və tipoloji tədqiqatdan o yana keçməyərək birmənalı olaraq nəzəri-konseptual məsələlərə toxunmur, vahid kommunist elmi konsepsiyasını əsas götürürdülər (4; 10; 24).

Antik dövrün öyrənilməsi Azərbaycan tarix elmində eləcə də, milli arxeologiyada bəhs edilən dövrün sonlarına təsadüf etdiyindən bu barədə geniş məlumat vermək araşdırmanın məqsədinə daxil deyildir (40; 18; 24; 62).

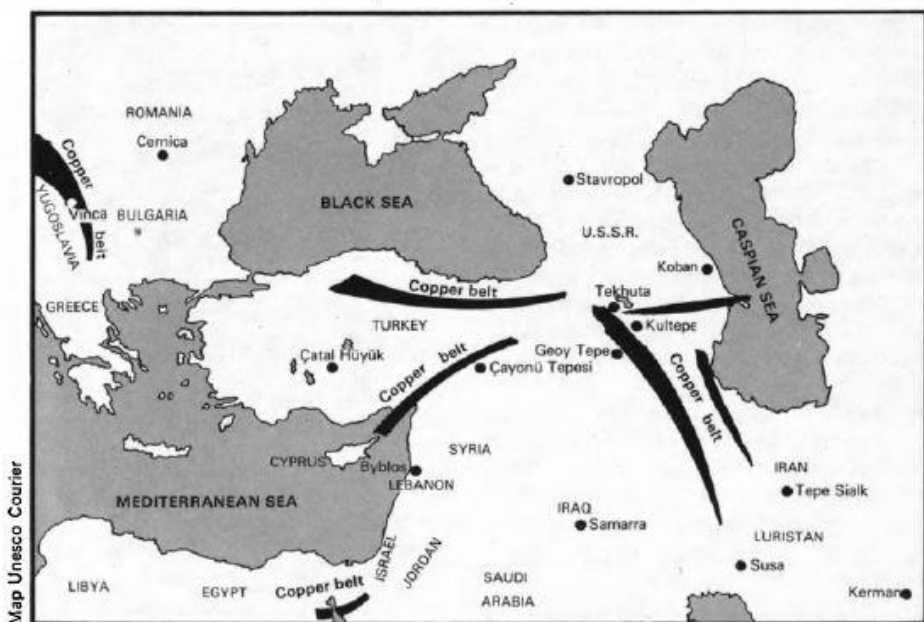
Azərbaycan arxeologiyasının orta əsrlər dövrünün tədqiqində bəzi məqamlar diqqəti cəlb edir. İlk öncə Azərbaycanın orta əsr abidələrinin öyrənilməsində qeyri-azərbaycan mənşəli sovet tədqiqatçılarının rolu çox böyük idi. Onlar içərisində Bretaniskinin (Бретаницкий Л.С.) və Yakobsonun (Якобсон А.Л.) xidmətləri qeyd edilməlidir (2; 46; 47; 48). Bu daha çox özünü memarlıq ilə bağlı tədqiqatlarda göstərirdi. İkinci vacib məqam xarici araşdırmaçılar başlıca olaraq rus dilində çap etdirən müəlliflərə istinad edirdilər ki, bu da Azərbaycan alimlərinin çoxunun tədqiqatlarının diqqətdən kənarda qalması ilə müşayiət olunurdu. Burada bir məsələdə diqqətdən qaçmamalıdır ki, Moskva və Leninqrاد tədqiqatçılarının çoxu qərb dillərinə bələd idi və ingilis, fransız və almanca yazılar çap etdirirdilər. Lakin Azərbaycan alimləri üçün belə bir şərait və imkan yaradılmırdı. Həmçinin ölkənin beynəlxalq elmi nəşrlərə çıxışının olmaması yerli mütəxəssislərin tanınması və onların tədqiqatları ilə Avropalı və Amerikalı alimlərin tanışlığına mane olurdu.

Tarixi Azərbaycan haqqında tədqiqatların tamlığı və elmi əsaslandırılması üçün Şərqi və Qərbi Azərbaycan əyalətlərində aparılan çöl tədqiqatlarının nəticələri çox vacib idi. Azərbaycan tarixçiləri və arxeoloqları üçün 1950-70-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda İran İslam inqilabına kimi aparılmış arxeoloji araşdırmalar və onların ardıcıl olaraq çap edilmiş hesabatları mühüm qaynağa çevrilmişdir. İstər qədim dövr, istərsə də, orta əsrlərin öyrənilməsi baxımından Berton-Braunun (Burton-Brown T. 1940-1950), Girşmanın (Ghirshman R. 1950), Daysonun (Dyson R.H. 1950-70), Barnetin (Barnett R.D. 1950), Qodarin (Godard A. 1950-60), Naumanların (Naumann Rudolf und Elisabeth 1960-70), Uilberin (D.Wilber 1970), Muscarellanın (Muscarella O.W. 1970), Klayssın (Kleiss W. 1960-70), Barneyin (Burney C.A. 1960-70), Kroufordun (Crawford W.E. 1960) və Krollun (Kroll S.E.

1970) nəşrləri Azərbaycan tədqiqatçılarının əsərlərində geniş əks olunmuşdu. Bu nəşrlər sayəsində bütöv Azərbaycan haqqında yekun elmi nəticələr əldə etmək mümkün olmuşdur (22, 5-21; 2).

Azərbaycan arxeoloqları Sovet dövründə beynəlxalq elmi-akademik tədbirlərdə və xarici çöl-tədqiqatı işlərində. Azərbaycanın 1950-90-cı illərdə beynəlxalq elmi-tədqiqatlar sahəsindəki ən ciddi uğurlarından biri Sovet arxeoloqlarının Şimali İrakdakı qazıntılarında İ.Nərimanovun iştirakı idi. Həmçinin alimlərimiz nadir olsa belə beynəlxalq konfrans və akademik araşdırmalarda iştirak edirdilər, Azərbaycan arxeologiya elminin nailiyyətləri beynəlxalq sərgilərdə nümayiş olunmuş və nüfuzlu jurnallarda çap edilmişdir. (21; 56; 57; 63; 64, 1-15; 65)

Nəticə.Uzun bir dövr ərzində (1959-89-cu illər) nəşr olunmuş çox cildli Sovet arxeoloji ədəbiyyatının biblioqrafik göstəricisində 1918-40-cı illər üçün xaricdə çap olunmuş sovet arxeoloqlarının əsərlərinin siyahısı göstərilərsə də, sonrakı illər (1941-81-ci illər) üçün VII bölmə altında gedən bu araşdırma mövcud deyil. (71; 72, 299-311; 73; 74; 75; 76; 77). Halbuki, bizə məlumdur ki, sovet arxeoloqları II Dünya müharibəsindən sonra xarici ölkələrdə vaxtaşırı nəşr olunurdular. Təkcə, İ.Səlimxanovun xarici nəşrlərini qeyd etmək kifayətdir ki, xaricə çıxışı məhdud olan bir sovet (sosialist) respublikasından

Şəkil.1. İ.Səlimxanovun UNESCO Coruer jurnalındakı məqaləsindən mis metallurgiyasını əks etdirən xəritə (27; 13-16)

olan tədqiqatçıya belə əcnəbi nəşrlərdə çap olunmaq mümkünsüz deyildi (Şəkil.1.). Bu çox sanballı və əhatəli nəşrdə xarici ölkələrdə çap olunan sovet arxeoloqlarının II Dünya müharibəsindən sonrakı dövr üçün əks olunmamasını müəyyən etmək hələ ki, mümkünsüzdür və bu məqalənin probleminə daxil deyil. Lakin, bu hal hələ o dövrdə az-maz xaricdə nəşr olunan sovet arxeoloqlarının xüsusilə də, azərbaycanlı tədqiqatçılar barədə məlumat toplanmasının çətinliyini göstərir.

Araşdırmanın əsas hədəfində Azərbaycan arxeologiya elminin 1945-1990-cı illərdə Avropa ilə akademik mədəniyyətlər və elmi biliklərin mübadiləsi zamanı tədqiqatçılarımızın nailiyyətləri və qarşılıqlı elmi-bilik mübadiləsi dayandığından sovet dövrü ilə bağlı bir sıra məsələlərə geniş yer verilməmişdir. Dövrün bəzən acı gerçəklikləri akademik elmin formalaşmasına hansı təsirləri göstərmiş olsa da, Azərbaycan arxeologiyası 1945-90-cı illərdə gözəçarpan inkişaf və tərəqqi yaşamışdır.

Tədqiqat, Avropa Komissiyasının “Horizon 2020” Proqramı tərəfindən maliyyələşdirilmişdir, qrant müqaviləsi No 734645, “Biliyin mübadiləsi və akademik mədəniyyətlər humanitar elmlərdə, Avropa və Qara dəniz bölgəsi”.

Ədəbiyyat:

- Azərbaycan arxeologiyası. Altı cildə. I cild. Daş dövrü. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 448s.
- Azərbaycan arxeologiyası. Altı cildə. VI cild. Orta əsrlər dövrü. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 632 s.
- Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cildə. VIII cild. Bakı, ASE, 1984, 600 s.
- Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri: bibliografiya /tərt.ed. G.Səfəraliyeva; ixt.red.və burax.məsul K.Tahirov; red. L.Axundova. Bakı, AMK, 2016, 648s.
- Azərbaycanın tarixi. Üç cildə. I cild. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1958, 448 s.
- Baberowski J. Der Feind ist überall. Stalinismus im Kaukasus. München, Deutsche Verlags-Anstalt, 2003, 882 p.
- Baxşəliyev V.B. Azərbaycan arxeologiyası (Ali məktəb tələbələri üçün vəsait). Bakı, Elm, 2007, 239 s.
- Cəfərov Ə.Q. Quruçay dərəsində. Bakı, Azərnəşr, 1990, 64 s.
- Cəfərzadə İ.M. Məqalələr toplusu. Bakı, "YEK" 2012, 622 s.
- Əliyərli S. S. Tariximizin açılmamış mövzuları ilə. Bakı, Mütərcim, 2012, 560 s.
- Əliyev V.H. Gəmiqaya abidələri. Bakı, Azərnəşr, 1993, 79 s.
- Həbibullayev O. H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: 1959. 128 s.
- Hüseynov M.M. Uzaq daş dövrü. Bakı, Gənclik, 1973, 71 s.
- İsgəndərov A.C. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı 1918-1920. Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2006, 396 s.
- İsmayilzadə Q.S. Abidələr, xatirələr, düşüncələr... Bakı, Gənclik, 1981, 107 s.
- İsmayilzadə Q.S. Arxeoloqun çöl gündəliyindən. Bakı, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2009, 202 s.
- İsmayilzadə Q.S., İbrahimli B.İ., Qızılburun nekropolu. Bakı, Elm və Təhsil, 2013, 120 s.
- Məmmədova F.C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası (er.əv. III əsr – er. VIII əsr). Bakı, Azərnəşr, 1993, 262 s.
- Mustafayeva Z.V. Azərbaycanda müdafiə olunmuş dissertasiyaların bibliografiyası (1920-1975). 1-ci hissə, humanitar elmlər. Bakı, 1981
- Naxçıvan ensiklopediyası. Bakı, AMEA, 2002, 594 s.
- Nərimanov İ. N. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. (ən qədim zamanlardan dəmir dövrünün əvvəllərinə qədər). Bakı: 1958. 142 s.
- Qaşqay S. Manna dövləti. Bakı, Azərnəşr, 1993, 107 s.
- Qobustan - minilliklərin kitabı. Baş red. Mərcanlı M. Dubay, "İRS Publishing House", 2014, 175 s.
- Rəhimov K.N. Azərbaycan: Ulu və müasir tariximizə baxış. Bakı, Şirvanəşr, 2006, 396 s.
- Səfərov Y. H. Qədim Azərbaycan: nə bilirik. Bakı: 1989. 157 s.
- Selimkhanov I.R. Ancient Tin Artefacts of the Caucasus and the Results of Their Analyses, in A.D Franklin, J. S. Olin and T. A. Wertime (eds), The Search of Ancient Tin, Washington: 53-58. 1978

- Selimkhanov I.R. Arsenic and old plates. Was there a Copper Age before the Bronze Age?. UNESCO Courier 9, 1976, 13-16.
- Selimkhanov I.R. Certains resultants des recherches archéochimiques du metal ancien datant des IVe et IIIe millénaires avant notre ère (Transcaucasie, Iran), in O. N. Ezat (ed.) Marlik I, Tehran: 11-21. 1973
- Selimkhanov I.R. Ergebnisse von spektralanalytischen Untersuchungen an Metallgegenständen des vierten und dritten Jahrtausends aus Transkaukasien, Germania 44: 221-231. Metallurgical Developments in Azerbaijan 541, 1966
- Selimkhanov I.R. Remarks on Research in the Ancient Metallurgy of Transcaucasia and the Issue of Southeast Asian Tin, in F. D. Bulbeck (ed.) Ancient Chinese and Southeast Asian Bronze Cultures. The Proceedings of a Conference held at the Edith and Joy London Foundation property, Kioloa, NSW (8-12 February 1988), Taipei: 949-959. 1997
- Selimkhanov I.R. Spectral Analysis of Metal Articles from Archaeological Monuments in the Caucasus, Proceedings of the Prehistoric Society 28: 68-79. 1962
- Selimkhanov I.R. Spektralanalytische Untersuchungen von Metallfunden des 3. und 2. Jahrtausends aus dem östlichen Transkaukasien-Azerbaidzhan, Archaeologia Austriaca 28: 71-79. 1960b
- Selimkhanov I.R. Was Native Copper used in Transcaucasia in Eneolithic Times?. Proceedings of the Prehistoric Society 30: 1964, 66-74.
- Selimkhanov I.R., Marechal J.R. Frühstadien der vorgeschichtlichen Kupfermetallurgie auf dem Gebiet Europas und des Kaukasus im Lichte neuer Erkenntnisse und Analyseergebnisse, Slovenska Archeológia 16: 461-472. 1968
- Şükürov K.K. Azərbaycan tarixi. Üç hissəyə, I hissə, Elmi-nəzəri və praktik problemləri. Bakı, BDU Nəşriyyatı, 2004, 234 s.
- Swietochowski T. Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community. Cambridge-New York, Cambridge University Press, 1985. 256 p.
- Xəlilli X.D. "Sovet tarixşünaslığı – milli ölüm elmi". Bakı, "MBM"MMC, 2010, 400 s.
- Zülfüqarlı M.P. Azərbaycan tarixi. İkinci respublika dövrünün tarixşünaslığı. Bakı, Çarşıoğlu, 2001, 312 s.
- Абибуллаев О. А. Энеолит и бронза на территории Нахчеванской АССР. Б., 1982.
- Алиев К. Г. Античная Кавказская Албания. Баку, Азернешр, 1992, 238 с.
- Аразова Р.Б. Каменная индустрия Чалагантепе/ Археологическое и этнографическое изыскания в Азербайджане (1985). Баку, 1986, 13-14;
- Аразова Р.Б. Каменные орудия труда ранних земледельческо-скотоводческих племен Западного Азербайджана. Баку, 1986
- Аразова Р.Б. Каменные орудия эпохи энеолита Азербайджана (обсидиан и кремнь), Автореферат. Баку, 1974, с.31

- Археология СССР. Энеолит СССР. Отв.ред. тома: В.М.Массон, Н.Я.Мерперт. Москва, «Наука», 1982, с. 360.
- Асланов Г. М., Ваидов Р. М., Ионе Г. И. Древний Мингечаур (эпоха энеолита и бронзы). Баку: 1959. 190с.
- Бретаницкий Л. С.Зодчество Азербайджана XII—XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока, Москва, «Наука», 1966, 558 с.
- Бретаницкий Л.С. Баку. Ленинград-Москва, «Искусства» 1970 ,86 с.
- Бретаницкий Л.С., Веймарн Б.В. Искусство Азербайджана IV-XVIII веков. Москва, «Искусство» 1976, 272 с.
- Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку, Азерб.Гос.Изд.-во, 1958, 430 с.
- Гусейнов М. М. Древний Палеолит Азербайджана (Культура Куручай и этапы её развития 1500000 – 70 тысяч лет назад). Баку, Элм, 1985, 96 с.
- Гусейнов М. М. Древний Палеолит Азербайджана. Баку, «ТекНур», 2010, 220с.
- Джафарзаде И.М. Гобустан. Наскальные изображения. Баку, «Элм», 1973, 348с.
- Джафаров А.К. Мустьерская культура Азербайджана (по материалам Тагларской пещеры). Баку, Элм, 1983, 97 с.
- Зейналов А.А. Последнее убежище неандертальца (позднеплейстоценовая пещерная стоянка Газма в Азербайджане). Баку, Изд. «Университет Хазар», 2016, 224 с.
- Иессен А.А., Деген-Ковалевский Б.Е. Из истории древней металлургии Кавказа. Москва-Ленинград, ОГИЗ, 1935, 420 с.
- Исмаилов Г. С. Раннебронзовая культура на территории Азербайджана. /Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. Материалы первого симпозиума « Кавказ и Юго-Восточная Европа в эпоху раннего металла». Телави – Сигнахи 1983, Тбилиси: Издательство "Мецниереба", 1987, 364с.
- Исмаилов Г. С. Этапы развития древнейшей металлургии и металлообработки производящего производства на территории Азербайджана. / Краткие сообщения. 192. Древние культуры Кавказа и Причерноморских степей. Москва: 1987. 104с./
- Казиев С. М. Археологические раскопки в Мингечауре. МКА, т.1, Баку, 1949.
- Кашкай М. А., Селимханов И. Р. Из истории древней металлургии Кавказа. Баку, Элм, 1974, 224 с.
- Кашкай М.А., Селимханов И.Р. Исследование металлических изделий древнего Мингечаура эпохи развитой бронзы. Баку, Изд.АГУ, 1959, 46с.
- Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. Ленинград, «Наука», 1987, с.320.
- Мамедов Т.М. Кавказская Албания в IV-VII вв. Баку, “Маариф”, 1993, 216с.
- Мунчаев Р. М. Кавказ на заре бронзового века. Неолит, энеолит, ранняя бронза. Москва”Наука”, 1975, 413с.

- Мунчаев Р. М., Мерперт Н. Я. Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии. Исследования советской экспедиции в Ираке. Р.М. Мунчаев, Н.Я. Мерперт. Москва, Изд. “Наука”, 1981, 320 с.
- Нариманов И. Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Б., 1987.
- Петербургская трасологическая школа и изучение древних культур Евразии. В честь юбилея Г.Ф. Коробковой. Санкт-Петербург, РАН, 2003, с.344.
- Пиотровский Б. Б. Археология Закавказья. С древнейших времен до I тысячелетия до н. э. Ленинград: 1949. 131с.
- Ранов В.А. Древнейшие страницы истории человечества. Москва, “Просвещение”, 1988, 158 с.
- Селимханов И. Р. Разгаданные секреты древней бронзы. Москва, “Наука”, 1970. 80 с.
- Селимханов И.Р. Древнейший металл Азербайджана. Баку, “Элм”, 1986, 15с.
- Советская археологическая литература. Библиографический указатель. 1979-1981. Сост. Р.Ш.Левина, Т.Н. Заднепровская и Л.М. Всевиов. Ленинград, “Наука”, 1989, 471 с.
- Советская археологическая литература. Библиография. 1918-1940. Сост. Н.А.Винберг, Т.Н. Заднепровская, Р.Ш.Левина и А.А. Любимова. Москва-Ленинград, Наука, 1965, 376 с.
- Советская археологическая литература. Библиография. 1941-1957. Сост. Н.А.Винберг, Т.Н. Заднепровская и А.А. Любимова. Москва-Ленинград, Наука, 1959, 773 с.
- Советская археологическая литература. Библиография. 1958-1962. Сост. Т.Н. Заднепровская, Р.Ш.Левина, А.А. Любимова и Л.М. Всевиов. Ленинград, Наука, 1969, 414 с.
- Советская археологическая литература. Библиография. 1963-1967. Сост. Т.Н. Заднепровская, Р.Ш.Левина, А.А. Любимова, Л.М. Всевиов и А.Г. Рытов. Ленинград, Наука, 1975, 471 с.
- Советская археологическая литература. Библиография. 1968-1972. Сост. Т.Н. Заднепровская, Р.Ш.Левина, Л.М. Всевиов. Ленинград, Наука, 1980, 557с.
- Советская археологическая литература. Библиография. 1973-1975. Сост. Т.Н. Заднепровская, Р.Ш.Левина, Л.М. Всевиов. Ленинград, Наука, 1983, 376с.
- Elektron qaynaqlar
- Council of Europe - https://www.coe.int/t/dg4/highereducation/ehea2010/stakeholderscepes_EN.asp /2019.02.16
- Science.gov.az - <http://www.science.gov.az/news/open/6219> /2019.02.16
- WorldCat - <http://worldcat.org/identities/lccn-n97084980/> /2019.02.16
- ZENON DAI – <https://zenon.dainst.org/Author/Home?author=Selimchanow%2C+I.R.> /2019.02.16

Summary

The Archaeological Science of Azerbaijan in the frame of Knowledge Exchange with European Academic Cultures in 1945-1990's.

Orxan Zamanov

Azerbaijan National Academy of Science
Institute of Archeology and Ethnography.
Khazar University

The Paper titled "The Archaeological Science of Azerbaijan in the frame of knowledge exchange with European academic cultures in 1945-1990's.", discourses the "Soviet nationalism" of Azerbaijani science in the 1945-1990s, and the interchange sides on the academic cultures and the scientific knowledge of the development of the archeology during "Soviet nationalism", the national staffing crisis and the time of "moderate". The Paper researches some features and signs of the period affecting the development of science based on the works published in 1945-1990.

The period from the World War II to the collapse of the Soviet Union is a very sensitive stage for Azerbaijan humanitarian sciences. On the one hand creating academic science and theoretical research, on the other hand, infiltration of alien elements and ill-ideological influence on science requires special attention to the approaching period. Therefore, the Paper highlights the main points and emphasizes the main cases. The problem is that it is intended to be widely accepted in terms of historiography, examines the interchange context of the academic cultures and the scientific knowledge.

Key words: academic culture, science knowledge exchange, soviet period historiography, history of archaeological thought

This research has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation program under grant agreement No 734645, "Knowledge Exchange and Academic Cultures in the Humanities. Europe and the Black Sea Region".

Резюме

Археологическая наука Азербайджана в 1945-1990-х годах в контексте академических культур и обмена научными знаниями с Европой.

Орхан Заманов

Национальная Академия Наук Азербайджана

Институт Археологии и Этнографии.

Университет Хазар

В настоящей статье охарактеризованы вопросы связанные с академической культурой и обменом научных знаний в 1945-1990 гг., когда Азербайджанская наука развивалась в период «советского национализма» в условиях нехватки национальных кадров и последующей «оттепели». Некоторые особенности и признаки, влиявшие на развитие науки, в статье исследованы на основе публикации непосредственно изданной в 1945-1990 гг.

Период со Второй Мировой войны до развала Советского Союза для гуманитарных наук Азербайджана является очень тревожным. С одной стороны, идёт формирование академической научной среды и теоретических исследований, а с другой стороны, распространение на науку инородных элементов и нездорового идеологического влияния, что требует особого внимательного подхода к данному периоду. Поэтому в статье не было выведено однозначное мнение насчет подчеркнутых основополагающих моментов. В связи с тем, что к проблеме следует отнестись в аспекте широкой историографии, исследование рассмотрено в контексте академических культур и обмена знаний.

Ключевые слова: академическая культура, научный обмен знаниями, историография советского периода, история археологической мысли

Исследование выполнено при финансовой поддержке со стороны проекта «Horizon 2020» Европейского Союза, грант № 734645, «Научный обмен и академические культуры в гуманитарных науках. Европа и Черноморский регион».

Tunc dövründə sosial-iqtisadi inkişaf və əhali məskunlaşması problemi (Gəncə-Qazax bölgəsi abidələri üzrə etnoarxeoloji tədqiqat)

Şamil Nəcəfov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Açar sözlər: Orta Kür hövzəsi, tunc dövrü, məskunlaşma, sosial-iqtisadi inkişaf, demoqrafiya, miqrasiya.

Kür çayının orta axarı hövzəsinin, daha dəqiq desək Gəncə-Qazax bölgəsinin Tunc dövrünə aid yaşayış yerlərindən və qəbir abidələrindən tapılan maddi mədəniyyət nümunələri Orta Kür hövzəsinin qədim sakinlərinin təsərrüfat həyatının, sosial-iqtisadi münasibətlər sisteminin, əhali məskunlaşmasının və dini dünyagörüşünün bəzi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir.

Tunc dövründə Orta Kür hövzəsinin qədim sakinlərinin yaratdığı mədəniyyətin izlərinə Kür-Araz, Orta Tunc dövrü mədəniyyəti və Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətlərinə aid abidələrdə rast gəlinir. Xüsusilə, yaşayış yerləri və qəbir abidələrində aparılan arxeoloji qazıntılar və bu qazıntılardan əldə edilən elmi nəticələr, Tunc dövründə Orta Kür hövzəsində məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsini, yaşayış məskənlərinin xarakterik cəhətlərini, Tunc dövrü sakinlərinin adət və ənənələrini, həmçinin onların həyatında baş vermiş digər sosial-iqtisadi, ictimai və ideoloji dəyişiklikləri üzə çıxarmışdır.

Orta Kür hövzəsinin bərəkətli və məhsuldar torpaqları bu ərazilərdə əkinçiliyin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bölgədəki əkin sahələri əsasən çaylardan çəkilən arxlar vasitəsilə suvarılırdı. Bəzən əkin sahələrinin çay yataqlarından daha hündürdə yerləşməsi suvarmada ciddi çətinliklər yaradırdı. Buna görə də çayın daha yuxarisından süni qollar ayıraraq uzun kanallar çəkilirdi. Əkinçilik Tunc və Erkən dəmir dövrlərində əhəlinin təsərrüfat həyatında mühüm rol oynayırdı. Kür çayının orta axarında yerləşən Tunc dövrünə aid yaşayış yerlərində əkinçiliklə bağlı xeyli artefaktlar tapılmışdır. Bunlar əsasən daşdan hazırlanan əmək alətləridir ki, onlardan yerin şumlanması, taxılın biçilməsində, dənin əzilməsində, üyüdülməsində, döyülməsində istifadə edilmişdir. Tunc dövrünün sonlarından torpağı öküz qoşulmuş ağac və yaxud metal (tuncdan və dəmirdən) ucluğu olan xış vasitəsi ilə, toxa ilə şumlayaraq yumşaldırdılar. Bu fakt onu göstərir ki, metallurgiya inkişafı əkinçiliyin daha da genişlənməsinə zəmin yaratmışdı. Kür çayının orta axarında yağıntının miqdarı lazımı qədər olduğu üçün bu qənaətə gəlmək olar ki, əkin sahələrinin əksəriyyəti suvarılmamışdır və burada dəmyə

əkinçiliyi ilə məşğul olmuşlar. Əkinçilik alətlərinin inkişafı ilə becərilən sahələr də genişləndirilmişdir.

Tunc dövrünün sonrakı inkişaf mərhələlərində baş verən iqtisadi irəliləyiş ictimai münasibətlərdə dəyişiklik yaradırdı. Natural təsərrüfatda çalışan patriarxal ailələrdə vahid dini görüşlər və bundan irəli gələn adət və ənənələr formalaşırdı. Zəngin avadanlığa, müxtəlif tikinti formalarına malik yaşayış yerləri hövzənin qədim sakinlərinin ictimai təbəqələşmə prosesini, onların mənəvi aləmini və iqtisadiyyatını öyrənmək üçün çox mühüm mənbələrdir.

Əkinçiliyin və maldarlığın, xüsusən metallurgiyanın inkişafı üçün zəngin xammal mənbələrinə malik olan Gəncə-Qazax bölgəsində Tunc dövründə əhali daha da sıxlaşır [1]. Bunu bölgədəki qəbir abidələrinin çoxluğu da sübut edir. Xüsusilə Tunc dövrünün sonu və Dəmir dövrünün əvvəllərində əsasən düzənlik ərazilərdə və qismən də dağətəyi zonalarda nekropolların çoxluğu bunu deməyə əsas verir. Son illərdə Zəyəmçay, Tovuzçay, Həsənsu nekropolları, Zəyəmçay, Borsunlu və Dəllər Cəyir kurqanları kimi ərazisinə görə bir neçə hektar sahəni əhatə edən böyük nekropollar və kurqan qrupları və tədqiq edilmişdir.

İ.H.Nərimanovun fikrincə qəbir abidələrinin müxtəlifliyini yerli təbii şəraitlə aydınlaşdırmaq lazımdır. Müəllifin fikrincə, Azərbaycanın qərb rayonlarında tədqiq edilmiş daş qutu qəbirlər e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin başlanğıcına aiddir. Bu dövrdə yüksək dağlıq rayonların təsərrüfatca mənim-sənilməsi prosesi başa çatdırılır və əhali olduqca sıxlaşır [2, s. 117].

İlk Tunc dövründə əkinçilik təsərrüfatının, xüsusən dənli bitkilər istehsalının yüksəlişi istər-istəməz izafi məhsulun toplanmasına səbəb olmuşdur. Belə məhsul ehtiyatı xüsusi quyularda və iri ölçülü təsərrüfat küplərində saxlanılırdı. Qazax düzənliyində qədim taxıl quyularına Babadərviş, Sarıtəpə, Sarvantəpə, Böyükəpə, Xocaxan, Xunan, II Poylu kimi yaşayış yerlərində təsadüf edilmişdir. Təkcə Qazaxdakı Babadərviş yaşayış yerində 20-dən artıq müxtəlif ölçüdə və dərinlikdə təsərrüfat quyuları aşkar edilmiş və onların bəzilərinin içərisindən hətta taxıl qalıqları tapılmışdır [3, s. 27]. Sarvantəpə yaşayış yerinin 250 m²-lik qazılmış hissəsində 25 təsərrüfat quyusu aşkar edilmişdir ki, onların da hamısı materikdə, yəni mədəni təbəqənin sonunda qazılmışdır. Bu quyulardan ən böyüyünün ağzının diametri 1,5 metr, dərinliyi isə 3 metr olmuşdur. Belə iri ölçülü təsərrüfat quyuları daha çox təsərrüfat anbarı rolunu oynayır. İri ailələrin ərzaq anbarı rolunu oynayan bu quyulara taxıl və digər dənli bitkilərin məhsulları yığılırdı. Yastıtəpə yaşayış yerindən isə quyuların birindən xeyli buğda dənələri tapılmışdır. Onların sayı yüzlələkdir. Quyuların hamısının divarları müəyyən daş alətlə çızılmış və sonradan onun üzəri palçıqla və yaxud gil qarışdırılmış məhlulla suvanmışdır. Bu güman ki, həmin quyuların divarlarının çatlamaması və uçmaması üçün edilmişdir. Çünki, belə formada qazılmış və hazırlanmış təsərrüfat quyuları

daha möhkəm və uzunmüddətli olur, onun içərisindəki ərzaq ehtiyatı isə tam təhlükəsiz qalırdı.

Sosial-iqtisadi inkişaf sosial münasibətlər sistemini formalaşdırırdı. Tayfadaşlıq və tayfalararası münasibətlərin dinc məcrada getdiyi şəraitdə, iqtisadi faktorlar yüksələn xətt üzrə inkişaf edirdi. İqtisadi münasibətlərin dinc şəraitdə inkişaf tapdığı zaman əhali məskunlaşması, əhali artımı və yaşayış yerlərinin sahəsinin genişlənməsi bütövlükdə Tunc dövrü cəmiyyətində məhsuldar qüvvələrin inkişafına səbəb olurdu. Tunc dövründə cəmiyyət həyatının sosial-iqtisadi münasibətlərinin inkişafı birbaşa öyrənilən hövzənin – Orta Kür hövzəsinin əlverişli iqlimi, məhsuldar torpaqları, daimi ot və meşə sahələrinin eləcə də gur sulu dağ çaylarının mövcudluğu, ov heyvanlarının çoxluğu ilə əlaqədar idi.

Əkinçiliklə bağlı tapılan artefaktların böyük əksəriyyəti əmək alətləridir. Buraya daş toxalar, ağac və sümük ucluqlar keçirilmiş xışlar, alt və üst dən daşları, sürtgəclər, döyüm alətləri, həvəng və dəstələr, obsidiandan və çaxmaqdaşından hazırlanan oraq dişləri və kəsicilər daxildir. Belə alətlər həm şum və əkin işləri, həm də əkinçilik təsərrüfatı məhsullarının emalında istifadə edilmişdir. Hövzədə dən daşlarının ən ibtidai nümunələrinə Son Neolit və Xalkolit dövrü abidələrində rast gəlinmişdir. Bu daşlar ilk növbədə bir qədər kobud formaları ilə fərqlənir. Lakin, onların daha mükəmməl formalarına da rast gəlinir (Göytəpə, Xocaxan və s. yaşayış yerləri). Tunc dövrünün başlanğıcında isə dən daşları artıq mükəmməl və təkmilləşdirilmiş formaya malik idilər. Onların alt hissələri (alt dən daşları) adətən küncələri dairələşdirilmiş enli daşlardan, üst hissələri (üst dən daşları) isə bu daşların üzərində asanlıqla hərəkət etdirilə bilən yanları çıxıntılı ensiz daşlardan ibarətdir. Qayıqvari dən daşları adlandırılan dən daşlarının işlək olmayan hissələri də hamar olurdu və adətən bu daşlar bərk cinsli qranit, və bazalt cinsli çay daşlarından seçilirdi. Alt dən daşları isə tuf və məsaməli yüngül vulkanik daşlardan olurdu. Ağ rəngli əhəngdaşı materialından olan alt dən daşlarına da rast gəlinmişdir (Yastıtəpə, Ocaqtəpə, Bozalqanlı, Göl yeri və s.). Bəzən sürtülmə nəticəsində alt dən daşları da qayıqvari formaya düşür, orta hissələri ovularaq belə forma alırdılar. Dən daşları yaşayış yerlərindən tapılan daş məmulatının böyük əksəriyyətini təşkil edirlər. Dən daşlarında əsasən dənli bitkilərin məhsulları -buğda, qarabaşaq və s. üyüdülmüş, un və yarma hazırlanmışdır. Q.S.İsmayilzadənin fikrincə yaşayış yerlərindən dən daşlarının həddindən çox tapılmasının səbəblərindən biri də hər bir ailənin özünəməxsus dən daşının olması idi [3, s. 27-28].

Qazıntılar zamanı tapılan artefaktlar sübut edir ki, hövzənin qədim sakinlərinin iqtisadiyyatında mühüm yer tutan maldarlıq bilavasitə əkinçiliklə bağlı olmuş və onunla qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdir [4, s. 171].

Maldarlığın inkişafı daimi ət və ət məhsulları ehtiyatı yaradır və süd məhsullarına olan tələbatı ödəyirdi. Hətta, İlk Tunc dövründə artıq qaramaldan qoşqu qüvvəsi kimi də istifadə edilirdi. Süd məhsullarına olan tələbat və bu məhsulların istehsalı gil nehrələrin meydana çıxmasına və dulusçuluq təsərrüfatında bu tip saxsı qabların istehsalının genişlənməsinə səbəb olurdu. Gil nehrələr İlk Tunc dövründən günümüzədək öz formasını və təyinatını dəyişməyən saxsı qablardandır. T.Ə.Bünyadovun fikrincə gil nehrələrin geniş yayılması yaşayış yerlərində maldarlığın inkişafının əsas göstəricilərindəndir [5, s. 114]. Maldarlığın inkişafı istər-istəməz dulusçuluğun yüksək inkişafına səbəb olmuş, gil qabların kəmiyyət artımı ilə yanaşı keyfiyyət artımına da böyük təsir göstərmişdir. İlk Tunc dövrünün başlanğıcında artıq dulusçuluq ev sənətkarlığı çərçivəsindən kənara çıxaraq istehsalın müstəqil bir sahəsinə çevrilmişdi. Qab istehsalında çeşidlər artırdı. Qazıntılar zamanı iri təsərrüfat küpləri, küpələr, xeyrələr, qazanlar və nehrələrlə yanaşı aşkar edilən bardaq, kuzə, sini, tava, kasa, boşqab, duzqabı, butə, dopu, müxtəlif ölçülü silindrik qablar və s. saxsı qabların həm forma, həm də məzmunca müxtəlifliyindən xəbər verir [6, s. 88-89].

Tunc dövründə Orta Kür hövzəsinin sakinlərinin sosial-iqtisadi münasibətlər sisteminin formalaşmasına sənətkarlığın ayrı-ayrı sahələri o cümlədən, toxuculuq, balıqçılıq, yığıcılıq kimi sahələr də təsir edirdi. Şübhə yoxdur ki, Tunc dövründə əkinçilik və maldarlıq kimi iri təsərrüfat sahələrinin sürətlə inkişafı zəminində artıq balıqçılıq, ovçuluq kimi sahələr əvvəlki əhəmiyyətini itirmiş və iqtisadiyyatın yardımçı sahələrinə çevrilmişdi. Bu əlbəttə ki, istehsal təsərrüfatının daha da geniş intişar tapmasının və mənimsəmə təsərrüfatının tədricən tamam aradan çıxmasının göstəricisi idi.

Tunc dövründə yaşayış yerlərinin xüsusiyyətlərinə əsasən müəyyən etmək olur ki, tarixi inkişafın bu mərhələsində yaşayış bilavasitə nəslə icmalar daxilində getmiş, hər bir icmanın ixtiyarında icma üzvləri tərəfindən becərilən torpaq sahələri, ətraf çəmənliklərdə otarılan mal-qara sürüləri olmuşdur. Nəslə icma və ailələr daxilində ev təsərrüfatının, toxuculuğun və yığıcılığın əsas aparıcı qüvvəsi qadınlar idisə, əkinçilikdə, şum işlərində, mal-qara sürülərinin otarılmasında, ovçuluqda, metalışləmədə, dulusçuluqda əsas rol kişilərin üzərinə düşürdü.

Sosial-iqtisadi və ictimai münasibətlərdə, zaman keçdikcə baş verən dəyişikliklər iqtisadiyyatın və məhsuldar qüvvələrin inkişafından, yeni iqtisadi irəliləyişdən irəli gəlirdi. Xış əkinçiliyinə keçid, maldarlığın inkişafı, metalın geniş tətbiqi, ayrı-ayrı sənət sahələrinin ixtisaslaşması Orta Kür hövzəsi sakinləri arasında patriarxal münasibətlərin formalaşmasına, möhkəmlənməsinə zəmin yaradırdı. Tunc dövründə bütün Azərbaycanda sosial-iqtisadi və ictimai münasibətlərdə izlənilən əsas amil məhz bu idi [3, s. 39]. Təsərrüfat və sənətkarlığın əsas sahələri kişilərin ixtiyarına keçərək onların

istehsal fəaliyyətinin əsasını təşkil edirdi. Əmək bölgəsindəki bu dəyişikliklərə uyğun olaraq qadınlarla kişilərin ictimai vəziyyəti də dəyişməyə başlamışdı. Təsərrüfat və istehsalda həlledici rol oynayan kişi ailədə və ictimai həyatda da böyük üstünlüyə malik olmuşdu. Bunun əksinə isə qadın əməyi yalnız ev təsərrüfatı ilə məhdudlaşaraq ictimai həyatda öz əvvəlki əhəmiyyətini itirmişdi.

Yaşayış yerlərində aşkar edilən iri həcmli evlər bu evlərin ailə icmalarına mənsub olduğunu göstərir. Əhali artımı ailə icmalarını daha böyük yaşayış evləri tikməyə vadar edirdi [7, s. 10-11]. Məskunlaşma yeni ərazilərin hesabına artırdı. Əhalinin məskunlaşması yaxın ərazilərdən başlayır və uzaqlara doğru yayılırdı. Ailə icmaları daxilindən çıxan üzvlər yaşayış yerlərinə yaxın sahələrdə məskunlaşırdılar. Bu hal sonradan daha uzaq yerlərdə yaşayış yerlərinin seçilməsi ilə nəticələnirdi. Tunc dövründə bəzən lokal miqrasiyalar da baş verirdi. Yaşadıqları yerin yaxınlığında əkinəyararlı torpaq sahələrinin azalması, heyvanlar üçün daimi örüş yerlərinin və meşələrin azalması insanların miqrasiya etməyə vadar edirdi [7, s. 18-19]. Bəzən arxeoloji qazıntılar zamanı yaşayış yerlərinin ərazisində mədəni təbəqəni izlərkən heç bir arxeoloji material verməyən lal qatlara rast gəlinir. Bu qat bəzən hətta 15-20 sm-ə çatır. Bu onu göstərir ki, yaşayış yerinin qədim sakinləri miqrasiya səbəbi ilə ərazini tərk etmiş, bir müddət sonra yenə həmin əraziyə qayıtmışlar.

Orta Kür hövzəsində aşkar edilən abidələrin böyük əksəriyyəti Son Tunc-Erkən dəmir dövrünə aiddir [8, s. 85-86]. E.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərini əhatə edən bu dövrdə bütün Azərbaycan ərazisində olduğu kimi Orta Kür hövzəsində də artıq ibtidai icma cəmiyyəti dağılır və erkən sinifli cəmiyyət formalaşırdı. Mülki və ictimai təbəqələşmə daha sürətlə gedir, əllərində böyük var-dövlət və sərvət toplayan tayfa başçıları və əyanlar meydana gəlirdi. Din adamları və kahinlər də bu sinifdən idi. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Orta Kür hövzəsində bu proses daha çox və arxeoloji materiallarla uzlaşdırılaraq daha aydın izlənilmişdir [9, s. 136]. Sinfi təbəqələşməni hövzənin nekropollarındakı ayrı-ayrı zəngin avadanlıqlı qəbirlərdə də müşahidə edirik. Qeyd edək ki, Orta Kür hövzəsinin qəbir abidələri yaşayış yerlərinə nisbətən daha çox və daha yaxşı tədqiq edilmişdir. Buna görə də hövzənin qədim sakinlərinin Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid təsərrüfat həyatı və məişəti, ictimai-iqtisadi vəziyyəti ilə bağlı ətraflı məlumatlar məhz bu qəbir abidələrindən əldə edilmiş zəngin və maraqlı avadanlıq əsasında öyrənilir [9; 10, s. 178].

Ayrı-ayrı şəxslərin varlanması təsərrüfatın müxtəlif sahələrində yeni işçi qüvvəsinə tələbat yaradırdı. Mal-qara sürülərini otarmaq, əkin sahələrini becərmək üçün xeyli işçi qüvvəsi lazım idi.

Yaşayış yerlərindən müxtəlif ölçülərdə gil möhürlər və əsa başlıqları tapılmışdır. Bu tapıntıları arxeoloqlar hakimiyyət rəmzi sayaraq onların tayfanın yalnız adlı-sanlı şəxslərinə məxsus olduqlarını qeyd etmişlər.

Sosial-iqtisadi inkişafı şərtləndirən əsas məqamlardan biri də qonşu tayfalarla mədəni iqtisadi əlaqələr və bu əlaqələrin yaratdığı lokal miqrasiyalar idi. Sinifli cəmiyyətin mövcud olduğu Ön Asiya vilayətləri ilə qonşuluq Orta Kür hövzəsinin sosial-iqtisadi inkişafına müəyyən təsir göstərirdi, yeni texniki və mədəni nailiyyətləri mənimsəməyə imkan verir, əlaqələri və mübadiləni genişləndirirdi [11]. E.ə. III-II minilliklər ərəfəsində Azərbaycana və Cənubi Qafqaza müntəzəm olaraq qalay daxil olmağa başlayır və bu dövrdən metal əşyaların istehsalında əsas qatqı element olur. Dulus çarxında hazırlanmış bir qisim boyalı saxsı məmulatın meydana çıxması, uzunqulağa, qoşqu atına eyni vaxtda rast gəlinməsi Qədim Şərq ölkələri ilə əlaqələri əks etdirir [11, s. 299-302]. Bu, həm də Orta tunc dövründə Cənubi Qafqazda borulu nizə ucluqlarının, şəbəkəli dəstəkli xəncərlərin və bir sıra Ön Asiya bəzək əşyalarının yayılması ilə sübuta yetirilir [11].

Tunc dövrünün sonlarında tayfalar arasındakı ziddiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb olan iri mal-qara sürülərinin, zəngin taxıl ehtiyatının olması toqquşmalarla nəticələnirdi ki, bu da təbii olaraq demoqrafik vəziyyətə və lokal miqrasiyalara da təsir edirdi. Bu isə öz növbəsində yaşayış yerlərinin görkəmini də dəyişdirirdi. Yaşayış yerləri maksimum şəkildə müdafiə qabiliyyətlərini artırmağa başlayırdılar. Müdafiə istehkamlı və müdafiə qurğulu yaşayış yerləri bu dövrdə meydana çıxırdı. Mükəmməl tikinti texnikasına bələd olan bölgə sakinləri inşaat materialı kimi çiy kərpicdən, möhrədən, daşdan, qamışdan istifadə edirdilər. Bəzən mürəkkəb quruluşlu müdafiə istehkamları dördkünc bürclərlə daha da möhkəmləndirilirdi [12]. Bu dövrdə və eləcə də tunc dövrünün sonlarında Sarıtəpə, Babadərviş, Mingəçevir kimi müdafiə qalaları və hasarsız daimi yaşayış yerləri ilə yanaşı mövsümlük yurd yerləri də yaranmağa başlayırdı (Gədəbəy, Daşkəsən əraziləri). Əhali çoxluğu Son Tunc dövrünün yaşayış yerlərində yarımqazma tipli evlərin geniş yayıldığını göstərir (Yastıtəpə yaşayış yeri) [13, s. 197-198].

Orta Kür hövzəsinin daha çox inkişaf etmiş yerlərində və onunla yaxın bölgələrdə e.ə. II minilliyin sonunda ibtidai icma quruluşunun tənəzzülünü və dağılmasını, erkən sinifli cəmiyyətlərə keçidi, nəinki kəskin əmlak bərabərsizliyi, hətta yazılı mənbələrdə təsdiqlənən xırda siyasi vahidlərin mövcudluğu faktı da nümayiş etdirir. Bu fakt tamamilə aydın surətdə təsdiq edir ki, sosial-iqtisadi münasibətlər yüksələn xətt üzrə inkişaf edəcək göstərilən zamandan etibarən keçmişlərdə qalmış nəsli-tayfa prinsipinin əvəzində dövlət hakimiyyətinin ilk fərqləndirici cəhəti olan ərazi bölgüsü meydana gəlmişdi.

Ədəbiyyat:

- Исмаиладзе Г.С. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку, 2008, 303 с.
- Nərimanov İ.H. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı, Azərb.SSR EA nəşrti, 1958, 142 s.
- İsmayilzadə Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı, Elm, 1981, 65 s.
- Nəcəfov Ş.N. Tunc dövrünün mədəni-tarixi inkişafının təbii coğrafi şərait amili (Gəncə-Qazax bölgəsi üzrə etnoarxeoloji tədqiqat) / Gənc əlmilərin II Elm Festivalı çərçivəsində “Müasir şəraitdə Azərbaycan tarixi, dili, ədəbiyyatı və fəlsəfəsi qarşısında duran yeni vəzifələr” adlı gənc əlmilərin respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 05-07 mart, 2013-cü il, s. 170-173
- Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. Bakı, Elm, 1969, 185s.
- Наджафов Ш.Н. Некоторые результаты исследований памятников эпохи бронзы на территории Гянджа-Казахского региона / Актуальная археология: археологические открытия и современные методы исследования (Тезисы научной конференции молодых ученых Санкт-Петербурга), РАН ИИМК, Санкт-Петербург 22-23 апреля 2013 г. СПб, 2013, Изд-во РАН, с. 88-89
- Nəcəfov Ş.N. Tunc dövründə Orta Kür hövzəsinin məskunlaşmasının təbii-coğrafi şəraiti (Gəncə-Qazax bölgəsi abidələri üzrə etnoarxeoloji tədqiqat) // Azərbaycan arxeologiyası, 2017, № 2, s. 8-21
- Наджафов Ш.Н. Результаты археологических раскопок на поселении Сарвантепе в 2010-2012 годах / Новые материалы и методы археологического исследования (материалы II международный конференции молодых ученых). Москва, 19-21 марта 2013 г. ИА РАН, Москва, 2013, Изд-во ИА РАН, с. 85-87
- Nəcəfov Ş.N. Gəncə-Qazax bölgəsinin Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrində son tədqiqatlar / “Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiya elmləri müstəqillik illərində” beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 10-14 noyabr 2013-cü il, s. 135-137
- Nəcəfov Ş.N. Sarvantəpədə 2013-cü ildə aparılan arxeoloji tədqiqatlar haqqında // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014. Bakı, 2015, s. 176-182
- Necefov Ş.N., Agalar-zade A.M. Yakındoğu-Anadolu-Kafkasya Üçgeninde Kavimler Göçü ve Kültürel Etikileşimler // Uluslararası Doğu Anadolu-Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu, Bildiriler I ve II; Ed. by Mehmet Işıklı and Birol Can, Cambridge, Ufuk Çetinkaya, 2015. Cambridge Scholars Publishing, 2015 Lady Stephenson Library, Newcastle upon Tyne, NE62PA, UK s. 299-303
- İsmayilov Q.S. İlk tunc dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfaların ictimai həyatı və dini təsəvvürləri//Tarix, ictimaiyyət və coğrafiya. Bakı, 1980, № 2
- Nəcəfov Ş.N., Hacılı Z.C. Yastıtəpə son tunc-ilk dəmir dövrü yaşayış yerində aparılmış arxeoloji qazıntıların yekunları // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2011. Bakı, 2012, s. 196-206

Summary

Socio-economic Development and Population Settlement Problem in the Bronze Age (Ethno-archeological Research on the Monuments of Ganja-Gazakh region)

Shamil Najafov

Azerbaijan National Academy of Science
Institute of Archeology and Ethnography

The traces of culture created by the ancient inhabitants of the Middle Kura River Basin during the Bronze Age are found in the complex of monuments of Kura-Araz, Middle Bronze Age culture and Khojaly-Gedabey archeological cultures. The archeological excavations carried out in the settlements and grave monuments and the scientific results of these excavations, have revealed the level of development of the productive forces in the Middle Kura Basin during the Bronze Age, the characteristic features of the residential areas, the customs and traditions of the Bronze Age residents, as well as other socio-economic and ideological changes.

The economic advancement in the Bronze Age made a change in public relations. In patriarchal families working in the natural economy, unified religious outlooks and the customs and traditions that emerged from it were being formed. Housing with rich equipment, various construction forms is a very important source for learning the process of social stratification of the ancient inhabitants of the basin, their spiritual world, demography and economy.

Changes over time in socio-economic and social relations were due to the development of productive forces and new economic progress. The transition to the plough farming, the development of cattle breeding, the extensive use of metal, and the specialization of different craft areas contributed to the formation of patriarchal relations, as well as the settlement of the population among the Central Kura basin. This was the main factor in socio-economic and social relations throughout the Bronze Age in the entire Azerbaijan.

Key words: Middle Kura Basin, Bronze Age, population, socio-economic development, demography, migration

Резюме

Проблема социально-экономического развития и заселения в период бронзы (Этноархеологические исследования по памятникам Гянджа-Газахского региона)

Шамиль Наджафов

Национальная Академия Наук Азербайджана, Институт Археологии и
Этнографии

Следы культуры, созданной древними жителями бассейна средней Куры в период бронзы, встречаются в комплексе памятников Кура-Араксской, среднебронзовой и Ходжалы-Кедабекской культуры. На основе археологических раскопок, проведенных на поселениях и могильных памятниках и научных выводов, полученных с этих раскопок, выявился уровень развития производительных сил, характерные особенности поселений, обычаи и традиции обитателей бронзового периода, а также другие социально-экономические, общественные и идеологические изменения, происходящие в их жизни, в бассейне средней Куры в период бронзы.

Экономический рост, происшедший в период бронзы, привел к изменениям в общественных отношениях. В патриархальных семьях, трудящихся в натуральном хозяйстве, формировались единые религиозные воззрения и вытекающие отсюда обычаи и традиции. Поселения, обладающие богатым инвентарем, разнообразными строительными формами, являются очень важным источником в деле изучения процесса общественного расслоения древнего населения, его духовного мира, демографии и экономики.

Изменения, происходящие со временем в социально-экономических и общественных отношениях, вытекали из развития производительных сил и нового экономического подъема. Переход к сошному земледелию, развитие скотоводства, широкое применение металла, специализация отдельных ремесленных отраслей создавали почву для формирования патриархальных отношений между жителями бассейна средней Куры, укрепления этих отношений, а также для заселения бассейна. Именно это является основным фактором, прослеживаемым в социально-экономических и общественных отношениях всего Азербайджана в период бронзы.

Ключевые слова: бассейн средней Куры, период бронзы, заселение, социально-экономическое развитие, демография, миграция.

Tunc dövrü qablarının rənglənmə texnikası haqqında

Toğrul Xəlilov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan bölməsi
Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu

Açar sözlər: Naxçıvan, Tunc dövrü, dulusçu, keramika, mineral boyalar.

Naxçıvanın Tunc dövrü keramika istehsalında gil qabların boyanması texnikasının öyrənməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu problemə ayrı-ayrı tədqiqatçılar toxunsa da, hələlik, geniş araşdırılmamış, ayrıca tədqiqat mövzusu olmamışdır.

Naxçıvanın Tunc dövrü arxeoloji abidələrindən əldə edilmiş gil qabları rənglərinə görə iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa boyasız sadə qablar, ikinci qrupa isə boyalı qablar daxildir. Hər bir qrupa daxil olan qabların özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Boyasız sadə qablar Tunc dövrünün bütün mərhələlərində geniş yayılmışdı. Onlar boz, çəhrayı və qara rəngdə hazırlanırdı, bir hissəsi cilalı, digər hissəsi cilasız idi. Qara, qırmızı, boz, qonur rəngli, çəhrayı astarlı qablar Erkən Tunc dövrü abidələrinin saxsı məmulatı üçün səciyyəvi olmuşdur.

Bu dövrün keramika məmulatı içərisində az miqdarda qırmızı boyalı qablar da aşkar edilmişdir. Boz, çəhrayı və qırmızı rəng Neolit və Eneolit dövrlərində məlum olsa da qara cila məhz Erkən Tunc dövründə meydana çıxmışdır. Bu dövrdə qara rəngli qablar digərləri ilə müqayisədə daha geniş yayılmışdı. Arxeoloji ədəbiyyatda bu tip qabların rənglənmə texnikası haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür.

B.A.Kuftin çəhrayı astarlı qara rəngli qabları bişirilmə ilə əlaqələndirərək qeyd etmişdir ki, onlar bişərkən oksidləşmə prosesində alovun təsirindən qabın xarici səthi qaralmışdır, daxili səthində karbon birləşmələri təsir etmədiyindən çəhrayı rəngli olmuşdur (4, s. 13).

V.A. Skinder (13, s. 21-28), İ.H. Nərimanov (9, s. 99), O.K. Nioradze (10, s. 215-218) qabların qara rəngdə olmasını onların hazırlandığı gilin tərkibindəki dəmir oksidi, üzvü və qeyri-üzvü maddələrlə əlaqələndirmiş, bu prosesdə qara rəng verən boyayıcı maddələrin əsas yer tutduğunu qeyd etmişlər.

Z.P. Maysuradze (6, s. 251-254; 7, s. 255-257), M.O. Yuskeviç (15, s. 25) dəmir oksidinin qaba qara rəng vermədiyini təcrübə nəticəsində müəyyən etmişlər.

M.O. Yuskeviç apardığı təcrübələrin nəticələrinə əsaslanaraq qeyd etmişdir ki, gilin tərkibində dəmir oksidinin (FeO_2) miqdarı 0,8 % olduqda tünd

ağ, 1,3 % olduqda açıq ağ, 2, 7 % olduqda açıq sarı, 4,2 % olduqda tünd sarı, 5,5 % olduqda açıq qırmızı, 9,5 % -10,0 % olduqda isə tünd qırmızı rənglər alınır (15, s. 25).

Z.P. Maysuradze müəyyən etmişdir ki, hər hansı bir keramika məmulatı kimi gil qabı da, 700-800 dərəcə temperaturda bişirərkən onları hissə (tüstüyə) vermək mümkün deyil. Çünki, belə yüksək temperaturda tüstü yaranmır. Tüstünün əldə edilməsi üçün kürədəki temperatur 400 dərəcədən aşağı olmalıdır. Temperatur aşağı düşdükdən sonra kürənin ağzı bağlanır, bundan sonra tüstüləmə prosesi başlayır. Bu zaman yanacaq kamerasında olan, yaxşı yanmayan, alovlanmayan oddan çıxan tüstü qab qoyulan kameraya daxil olaraq qabı hissə örtür. Tam soyuduqdan sonra qabın üzərinə mum çəkib, sonra hər hansı bir yumşaq materialla pardaqlamışlar (7, s. 255). O, qara rəngli qabların necə hazırlanması haqqında ətraflı məlumat versə də, tüstünün alınmasında hansı yanacaq vastələrindən istifadə olunduğunu qeyd etməmişdir. Bu məsələ haqqında tədqiqatçı Fernan Mesa məlumat vermişdir. O, Çilinin Kinçamali və Pomayre dulusçularının qara rəngli qabları necə alması prosesinə istinad edərək qeyd etmişdir ki, bu tip qabları quruduqdan sonra kürədə bişirmişlər. Bişmə prosesi sona çatdıqdan sonra kürəni soyutmuşlar. Kürə tam soyumamış qara his almaq üçün qabların aralarına peyin və isladılmış saman qoyaraq güclü tüstüləndirmə və az istilikvermə nəticəsində qablar qara rəng almışdır (14, s. 25).

N.İ.Rzayev qara rəngli qabları onların kürələrdə xüsusi şəraitdə bişirilməsi ilə əlaqələndirsə də, bu haqda ətraflı məlumat verməmişdir (12, s. 205).

R.B. Göyüşov qeyd etmişdir ki, bu tip qablar tüstü ilə boğdurmaqla yanaşı qara rəngli anqob çəkilməsi üsulu ilə də düzəldilmişdir (2, s. 102).

A.Ş. Orucov bu tip qabların yenidən güclü tüstüləndirmə və az istilikvermə nəticəsində düzəldildiyini qeyd etmişdir (11, s. 22). O, fikrini belə əsaslandırmışdır ki, kürəyə yenidən qoyulmuş qablara verilən tüstü ilə qara rəngin əldə olunması üçün verilən tüstü eyni olmamışdır. Çünki, kürəyə yenidən qoyulmuş qablara verilən tüstü onun tərkibindəki nəmliyi aradan qaldırmışdır. İkinci mərhələ üçün verilən tüstü zamanı qara rəng əldə edilmişdir.

S.H.Aşurov bu məsələyə münasibət bildirərkən qeyd etmişdir ki, erkən tunc dövründə üç qrup qara rəngli qablar istehsal edilmişdir. Birinci qrupa üçün müddət hissə vermə nəticəsində qaralmış qablar daxildir. Bu tip qablara əllə toxunduqda aşınır. İkinci qrup qabların üzərinə qara boya çəkilmişdir. Üçüncü qrup qabların gilinin rəngi qara olmuşdur. Qabların bu rəngdə olması gil tərkibindəki dəmirin və qurğuşunun miqdarından asılı olmuşdur. Gilin tərkibindəki dəmirin və qurğuşunun faiz nisbəti artıq olduqda qablar qara rəng alır. II Kültəpə və I Maxta yaşayış yerlərinin saxsı məmulatının spektral analizlərinə əsaslanaraq tədqiqatçı bu fikri söyləmişdir (1, s. 22). Bu fikir Z.P.

Maysuradze ilə, M.O. Yuskeviçlə ziddiyyət, V.A. Skinderlə, S.H. Nərimanova, O.K. Nioradzeylə oxşarlıq təşkil edir.

Tədqiqatçılar qara rəngli qablarla bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürsə də, onları birləşdirən əsas amil bişirilmə prosesidir. Bişirilmə prosesində qabların üzəri və ya gili qara rəngli olmuş, üzərinə qara boya çəkilməmiş qablar da təkrar bişirilmişdir.

Sadə qablardan fərqli olaraq boyalı qabların üzərinə narıncı, sarı, qara, qırmızı, qəhvəyi, ağ, yaşıl və digər rənglər vurulmuşdur. Orta Tunc dövrünün qabları əsasən bir rəngli, Son Tunc dövrünün qabları isə çoxrəngli olmuşdur. Qabların üzərinə vurulan rəngləri boyaq bitkilərindən və müxtəlif mineralardan almışlar. Çünki, Azərbaycanda xeyli boyaq bitkiləri və mineral boya xammalı vardır. Boyaq kökündən, qırmızı səndəldən (qırmızı badam ağacı), çətir yarpaqdan, dilqan kökündən, qarağac qabığından, sarağanın oduncağından (qırmızı koşenil), analin və alizarin maddələrindən qırmızı rəngi və onun çalarlarını (açıq qırmızı, tünd qırmızı), tut, tozağacı, ağcaqayın, alma, heyva ağaclarının yarpaqlarından, rezedandan, qantəpərdən, südləyəndən, baldırğandan, süsəndən, andızdan sarı rəngi və onun ayrı-ayrı çalarlarını (tünd sarı, açıq sarı), qoz ləpəyindən və yarpaqlarından, nar qabığından, itburnudan, “qallı” sumaqdan qəhvəyi və qara rəngi, onun çalarlarını (tünd qara, açıq qara), sabahgülündən, maklyuradan, dazotundan, zirincdən, dəvəyağından narıncı rəngi, tozağacından, kövrək mürdşərdən, yovşandan, gicitkandan yaşıl rəngi və s. almaq olur (5, s. 20-27).

Müxtəlif minerallardan rənglərin alınması ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərzisində xeyli miqdarda mineral boya xammalı (mineral pigmentlər) vardır. Onlar suda, yağda və spirtdə həll olurlar, işığa, atmosfer amillərinin təsirinə və qələvilərə qarşı davamlıdırlar. Təbaşir, kaolin, anhidrit, qlaukonit, təbii dudu (his), qrafit, şunqit, vivianit, pirolüsit, lazurit, malaxit, kinovar, qarnierit, oxra, mumiya, umbra, dəmir sülügəni, kobalt filizi (göy boya), xromit, malaxit (yaşıl boya), sink filizi (sinkli belila), titansaxlayan dəmir filizi, barit (baritli belila), gips və müxtəlif gillər (ultramarin) belə mineral pigmentlərdir. Dəmir oksidli pigmentlər digərləri ilə müqayisədə daha çox yayılmışdır. Onlar təbiətdə sulu və susuz yığımlar şəklindədir. Bəzən manqan oksidi ilə, gillə və digər qatışıqlarla qarışaraq təbiətdə qırmızımtıl-qəhvəyi rənglərdə müşahidə olunurlar. Mineral boya xammalları əsasən rənglərinə görə seçilir. Oxra sarı, sarımtıl qırmızı, dəmir sülügəni qırmızı, umbran qırmızımtıl boz, tünd boz, mars açıq və tünd qəhvəyi, sienan boz, tünd boz, qəhvəyi, sarı, mumiyan qırmızı, qırmızımtıl boz rənglərdədir. Dəmir oksidinin miqdarına görə Çeşməbasar-Çənnəb sahəsinin yataqları daha əlverişlidir (8, s. 138-139). Marqans oksidindən şabalıdı, mis oksidindən yaşıl, dəmir oksidindən sarı, kobalt oksidindən isə mavi rənglər alınır (3, s. 62).

Araşdırmaların sonunda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Tunc dövründə Naxçıvan dulusçuları gil qabların düzəldilməsi ilə yanaşı onların boyanmasını da mükəmməl bilmişlər. Boyaq bitkilərinin və mineral boyaların rəng vermə sirlərinə bələd olmuşlar. Onlardan aldıkları rənglərlə keramika məmulatlarının üzərini müxtəlif ornamentlərlə bəzəmişlər. Bu ornamentlər dulusçuların sənətkarlıq bacarığını, bədii-estetik zövqünü, təsəvvürünü, düşüncə tərzini əks etdirmişdir.

Ədəbiyyat:

- Aşurov S.H. Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası. Bakı, Nafta-Press, 2002, 158s.
- Бунятов Т.А. К истории молотьбы в Закавказье. *Кавказ и Восточная Европа в древности (Посвящается памяти Е.И. Крупнова)*. Москва, 1973, с. 85-90.
- Əhmədov Q.M. Bu günə necə gəlib çıxmış. Bakı, Az. SSR EA, 1989, 118 s.
- Куфтин Б.А. К вопросу о ранних стадиях бронзовой культуры на территории Грузии. КСИИМК, вып. VIII. Москва, 1940, с. 5-36.
- Qasımov M.Ə. Azərbaycanın boyaq bitkiləri. Bakı, Azərneşr, 1987, 112 s.
- Майсурадзе З.П. Технология черных и серых лощеных сосудов грунтовых погребений в Самтавро. Сообщ. АН Груз. ССР. 1952. - Т. XIП. 4, с. 251-256.
- Майсурадзе З. П. Технические способы художественного украшения черных и серых лощенных сосудов грунтовых погребений Самтаврского некрополя в Мцхета. Сообщ. АН Груз. СССР, т. XVIII, 1957, с. I., с. 255-258.
- Nağıyev V.N, Məmmədov İ.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikasının faydalı qazıntıları. Bakı, Elm, 2010, 240 s.
- Nərimanov İ.Q. Gəncəşay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı, 1958. 144 s.
- Ниорадзе Г.К. Земо-Авчальское погребение. Вестник Музея Грузии. т. IV, Тбилиси: 1955, с. 215-216.
- Orucov A.Ş. İlk orta əsrlərdə Azərbaycanda dulusçuluq. Bakı, Elm, 1989. 72 s.
- Рзаев Н.И. Художественная керамика Кавказской Албании (IV в. до н. э. – I век н. э.)”, Баку, Изд. Акад. наук Азерб. ССР, 1964, 140 с.
- Скиндер В.А. Опыт археологической разведки. Пятигорск, 1906, 32 с.
- Фермам М. Чилийские гончары. Журнал «Вокруг света», № 7, Москва, 1956, с. 24-27.
- Юшкевич М.О, Роговой М.И. Технология керамики. Москва, 2012, 348 с.

Summary

About the Dying Technicchs of Potteries of Bronze age

Togrul Khalilov

Azerbaijan National Academy of Science, Nakhchivan Branch
Institute of History, of Ethnography and Archeology

It is important to learn the technology of dyeing clay dishes in the Bronze Age pottery art of Nakhchivan. Although there is some information on the problem from various sources, it has not been studied extensively. Therefore, this subject was chosen as a research object. During the study, the dyeing technology of potteries that was revealed from Bronze Age monuments of Nakhchivan was studied. It was determined that the dishes of that time were grey, pink, black, and other colors according to the color of clay. Their surface was dyed orange, yellow, white-black, green etc. During this period, though potters didn't know the names of dye plants and mineral dyes, but they were used them for coloring.

Key words: Bronze Age, potter, dye plant, mineral raw, Nakhchivan.

Резюме

О технике окрашивания керамики в эпоху бронзы

Тогрул Халилов

Национальная Академия Наук Азербайджана, Нахчыванское Отделение,
Институт Истории, Этнографии и Археологии

Изучение способов изготовления красок и техники окрашивания керамических изделий в эпоху бронзы является важным звеном в гончарном производстве. Эта тема частично затронута учеными археологами, но специальной работы по этой проблеме пока нет.

Цель данной статьи обобщить, проанализировать и сделать заключительные выводы по проведенным до сих пор исследованиям по технике окрашивания керамических изделий в эпоху бронзы

Известно, что цвет керамики, в основном, зависит от состава глиины и температуры обжига. Далее, в зависимости от цвета и оттенка глины выбирали подходящую краску.

Краски, в основном, были минерального и растительного происхождения. Следует отметить, что минеральные краски и после обжига сохраняли свой первоначальный цвет. При окрашивании керамических изделий нахчыванские мастера использовали красные, черные, оранжевые и белые цвета.

Ключевые слова: Нахчыван, эпоха бронзы, гончар, керамика, минеральные краски.

Azərbaycanın tunc dövrü qəbirlərində “Günəş” inancı izləri

İradə Avşarova

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Açar sözlər: eneolit, tunc, ölülər kultu, kromlexlər, kurqanlar, şüa, günəş, inanc.

Bəşər tarixi boyu müxtəlif dövrlərdə yaşamış tayfalar arasında axirət dünyası ilə bağlı müəyyən dünyagörüşü və inanclar mövcud olmuşdur. Qədim Şərqdə yaranmış bir çox dövlətlərin (o cümlədən Misir, Mesopotamiya, İran, Çin, Qafqaz və s.) ərazilərində yaşamış tayfaların dini dünyagörüşlərində ölülər kultu geniş yer almışdı. Bu kult Azərbaycanın qədim dövr qəbir abidələrində də izlənilir. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müxtəlif dəfn adətləri ilə müşahidə olunan qəbir tiplərinə təsadüf olunur. Bu qəbirlər qədim Azərbaycan tayfalarının dəfn adətlərini qoruyub saxlayan yeganə mənbələrdir. Bu məqalədə əsas məqsəd, eneolit və tunc dövrü tayfalarının dini, mifoloji dünyagörüşlərinə toxunmaqla, dəfn adətlərində yer alan günəş inancını izləməkdən ibarətdir. Mövzu müxtəlif müəlliflər tərəfindən tədqiq olunsada, dəfn adətlərində yer alan inanclar hələ uzun müddət tədqiqat obyektı olaraq qalacaqdır. Bu problemi aktual edən yeni aşkar olunan qəbir abidələri və artefaktlardır.

Azərbaycanın Tunc dövrü qəbir abidələrində çox geniş yayılmış kultlardan biri ölülər kultudur. Arxeoloji tədqiqatlar eneolit və tunc dövrü tayfaları arasında ibtidai dini təsəvvürlərin ən qədimlərindən sayılan animist baxışların olduğunu müəyyən etmişdir. Animist baxışlara görə insan və heyvan ruhu canlı olub, fəvqəltəbii qüdrətə malik idi, narahat ölünün ruhu yaxınlarına, xüsusilə də uşaqlara xəter yetirə bilərdi. Elə həmin səbəbdən də təbiətin qarşısında hələ də aciz olan ibtidai insanlar dünyasını dəyişən adamların ruhunu razı salmaq üçün dəfn zamanı müxtəlif ayinlər yerinə yetirir, qəbirə yemək dolu müxtəlif qablar və əşyalar qoyur, dəbdəbəli dəfn mərasimləri keçirirdilər. Qəbirlərdə aşkar olunan maddi-mədəniyyət nümunələri dövrün insanların sosial, iqtisadi, dini, mənəvi və mədəni həyatını öyrənmək baxımından dəyərli mənbələr sayılır. Kainatın və təbiətin müxtəlif qüvvələrini, eləcə də özlərinin dini təsəvvürlərini və inanclarını kosmik aləmlə bağlayan və təsəvvür edən qədim Azərbaycan tayfaları müxtəlif dəfn adətləri və ayinlər yerinə-yetirməklə elə bil ki, təbiət qüvvələri ilə ölmüş insanlar arasında əlaqə yaradırdılar. Arxeoloji qazıntılar bir çox qəbir abidələrində zəngin dəfn mərasimləri haqqında məlumat verir. Həmin məlumatlar bir daha sübut edir ki, Azərbaycanın əkinçi və maldar tayfaları axirət dünyasına inanmışlar. On-

ların dünyagörüşü ilə bağlı yaranan təsəvvürlərində dünyasını dəyişən, həyatı tərk edən insanın ruhu ölümündən sonra da yaşamaqda davam edirdi.

Müxtəlif dini təsəvvürlərin izlərinə Gəncəçay rayonunun qəbir abidələrində də rast gəlinir. Gəncəçay rayonu üçün iki qəbir tipi (kurqanlar və daş qutu qəbirlər) daha çox səciyyəvidir. Kurqanlara Gəncəçay rayonundan qərbdə Şəmkiç çay vadisinin düzənlik hissəsində də təsadüf edilir. Cənuba doğru getdikcə rayonun dağlıq hissəsində kurqanlar daş qutu qəbirlərlə əvəz olunur. Kurqanların hündürlüyü adətən 2,5 metrə çatır. Xarici görünüşünə görə kurqanlar yastı-dairəvi, oval və konusvaridirlər. Onlar əsasən qum, daş, daş və qum qarışığından, qum və daş təbəqələri ilə hissə-hissə tökülərək ucaldılmışdı. Bəzi kurqanların yuxarı səthi dairəvi şəkildə daşla döşənmişdir. Burada ölümlər dördkünc formalı qəbir kameralarında dəfn edilmişdi. Qəbir kameraları ölü basdırıldıqdan sonra torpaq və çay daşları ilə doldurulur və ağzı hissəsi sal daşlar və ya ağac taxtalarla qapanırdı, bəzən qəbirlərin içərisi taxtalarla bir neçə mərtəbəyə bölünür və hər bir mərtəbədə ölü basdırılırdı [6, s. 62-64]. Bu tip qəbir abidələri arasında günəş inancı ilə bağlı dəfn adətlərinə də rast gəlinmişdir.

Göy-Göl rayonundakı kurqanlarda şüa sistemində dəfn mərasimlərinin üç formasına təsadüf edilmişdir: 1) kurqanın şimal-cənub diametri üzərindəki iki nöqtə ətrafında şüa sistemində düzülmüş çox qəbirli kurqanlar; 2) kurqanların şərq-qərb diametri üzərindəki bir nöqtə ətrafında şüa sistemində düzülmüş çox qəbirli kurqanlar; 3) sonuncu kurqan tipinin planlaşdırılmasında qəbirlər yenə də başqa torpaq kurqanlarda olduğu kimi, şüa sistemində yerləşdirilmişdir. 1-ci tip kurqanlarda ümumi torpaq örtüyü altında iki ailənin üzvləri basdırılmışdı. Bu da onu göstərir ki, həmin iki ailə sağlıqlarında da bir damın altında yaşamışlar. Son dərəcə mühüm olan həmin fakt, qədim qəbirlərin müəyyən inkişaf mərhələsində qoşa ailələrin olduğunu söyləməyə əsas verir. Bundan başqa bu fakt, iki nöqtə ətrafında şüa sistemində olan çox qəbirli kurqanları qəbilə quruluşu dövrünə aid etməyə imkan verir. 2-ci tip torpaq kurqanlarda bir nöqtə ətrafında şüa sistemində bir ailənin üzvləri basdırılmışdı. Daşdan qurulan belə kurqanların yarandığı dövrdə qoşa ailə, yəqin ki, hələ başlanğıc halında idi. Bir nöqtə ətrafında düzülmüş çox qəbirli torpaq kurqanlar isə, aydın göstərir ki, keçən müddət ərzində ailə möhkəmlənmiş və həmin kurqanlar qurulan dövrdə ailələrin xüsusi mülkiyyəti olmuşdur. Tək qəbirli torpaq kurqanlar, ümumiyyətlə, ağ inkrustasiyalı gil qablar mədəniyyətindəki təkamülü göstərir və onlar son tunc dövrünün daha yeni yüksək inkişaf mərhələsinə aid edilir [3, s. 161]. Maraqlıdır ki, kurqan çölünün lap yaxınlığında iki qədim yaşayış məskəninə xarabalıqları aşkar edilmişdi. Yaşayış məntəqələrindən biri vaxtı ilə Gəncə çayı dərəsində, o birisi isə, qəbirlər olan çölün qərbində, Lüləli dərəsi yaxınlığında salınmışdı. Birinci yaşayış məntəqəsində bir neçə kiçik tikililər tədqiq edilmişdi. Evlər yarım

qazma tipli olub, çay daşından palçıqla səliqəli şəkildə tikilmişdi. Həmin tikililər bir ailə üçün nəzərdə tutulmuşdu. Onların ətrafına daşdan hasar çəkilmiş həyətəni sahələri var idi. “Uzun evlərdə” daha iri tikililərə rast gəlinir. Həmin tikililər daş arakəsmələrlə ayrı-ayrı kiçik otaqlara bölünmüşdü. Otaqlarda aparılan qazıntı zamanı orada çoxlu insan yaşadığı məlum olmuşdu. Həmin yerdən tapılan saxsı qablar, habelə tunc, sümük və daşdan hazırlanmış əşyalar, göstərir ki, qəbilə evlərində yaşayan adamlar qəbilə kurqanlarında, yəni qəbirlərin sayı birdən artıq olan şüa sistemli böyük kurqanlarda dəfn olunmuşlar. Bu cür tikililər qəbilə quruluşu dövrünə aid edilir. Həmin yaşayış məntəqəsindən kurqanlardan tapılan əşyalarla həmin yaşayış evlərindən tapılan əşyalar arasında müəyyən əlaqə olması, qəbilə quruluşunun pozulmasını, ondan ayrı-ayrı ailələrin meydana çıxmasını, habelə xüsusi ailə mülkiyyətinin əmələ gəlməsini göstərir [3, s.162- 163].

Təsvir etdiyimiz tikilinin birinci otağında ev kultu əlamətləri aydın görünür. Kulta aid bir sıra əlamətlərdən başqa həmin otaqda bir ocaq yeri qeydə alınmışdır. Ocaqdan yandırılmış insan sümükləri tapılmışdı. Həmin otaqla tədqiq olunan 36 sayılı kurqan arasında əlaqənin olduğu şübhəsizdir. O, indiyə qədər öyrənilmiş kurqanlardan onunla fərqlənir ki, başqa kurqanlar kimi relyefin ən yüksək nöqtəsində deyil, aranda yerləşmişdi və başlıca olaraq, həmin yerdə dini ayinlər – tanrıya dua etmək, qurban kəsmək, ölü yandırmaq və s. bu kimi işlər nəticəsində əmələ gəlmişdir [3, s.112]. Məhz günəşə sitayişlə bağlı olaraq, qəbirlərdə şüa tipli dəfn adəti icra olunmuşdu. Kurqanın alt hissəsi daşla hörülmüşdü. Hörülmüş qatın üzərində 1,0 metr qalınlığında kül təbəqəsi var idi. Bu kül təbəqəsində çoxlu miqdarda heyvan sümükləri və 1 sayılı yaşayış məntəqəsinin uzun evləri və terrasın üzərindəki qəbilə kurqanları üçün xarakterik olan saxsı qab nümunələri tapılmışdı. Buradan əldə olunan keramika içərisində üç böyük həcmli, qalın divarlı küp var idi. Bu küplərdə yəqin ki, yandırılan meyitlərin qalıqları olmuşdu. Bundan başqa orada son dərəcə maraqlı olan ellips formalı bişmiş qırmızı gildən sarkofaqa rast gəlinmişdi. Həmin sarkofağın küpəyə oxşar çıxıntısına kül yığılmışdı və ağzı qapaqla örtülmüşdü. Kül təbəqəsinin üstündə inkişaf etmiş tunc dövrünə aid 12 qəbir var idi. Ehtimal ki, bu qəbirlərdəki adamlar tanrılara qurban verilmişdir. Altı adamın skeleti arxası üstə uzadılmış vəziyyətdə idi. Onların üçünün təpə sümüyünün sağ tərəfində damğaya oxşar oval formalı çuxura rast gəlinmişdi. Həmin təbəqədə ev heyvanlarının sümükləri və tunc dövrünün son mərhələsi üçün xarakterik olan qara rəngli gil qablar da tapılmışdı [3, s. 112].

N.İ.Nərimanov yazır ki, Y.N. Hummel Gəncəçay rayonu ərazisində on ilə yaxın qazıntı işləri aparmış və belə nəticəyə gəlmişdir ki, kurqanaltı qəbirlərin yerləşməsi zamanı bir nöqtədən müxtəlif istiqamətlərə şüalar aparılmış və bu şüalar üzərində qəbir çuxurları qazılmışdır. Bu qəbir çuxurları elə

qazılmışdır ki, S 1 adlanan mərkəz nöqtədən aparılan şüa qəbirlərin ya diaqonalından ya da ortasından keçməlidir. Əgər şüa qəbirin diaqonalı ilə uyğun gəlsə həmin qəbirdə kişi, qəbirin ortasından keçirsə o qəbirdə qadın dəfn olunmuşdur. Tədqiqatçının dediyinə görə mərkəz nöqtə kurqanın günəşi olmuşdur. Qəbirlərə qoyulan ölümlər həmin nöqtəyə çevrilmiş vəziyyətdə basdırılmışdır. İ.Nərimanov “Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri” monoqrafiyasında Y.İ. Hummelin şüa sisteminin əleyhinə çıxmışdır [6, s.65-73].

Talış zonasının son tunc dövrü daş qutu qəbirlərin kromlexi, şaquli vəziyyətdə dairəvi şəkildə düzülmüş daşlardan ibarətdir. Bu tip qəbir abidələrinə Azərbaycan ərazisində az təsadüf olunur.

Çilaxan 4 sayılı daş qutu qəbrində kollektiv dəfn adətinə rast gəlinmişdi. Qəbirin mərkəzi hissəsində düzünə uzadılmış vəziyyətdə gənc oğlana məxsus sümüklər aşkar edilmişdi. Qəbirdə təsadüf olunan digər dörd insana məxsus skeletlər isə ayaqları mərkəzə doğru-şüa şəklində, ortadakı skeletə doğru yönəlmiş vəziyyətdə, bir skelet isə oturmuş vəziyyətdə aşkar edilmişdi. Fərman Mahmudov bu tip dəfn etmə adətinə Qarabağın Dovşanlı (Arçadzor) 2 sayılı kurqanında rast gəldiyini qeyd etmiş [7, s. 92]. Ağdam rayonunun Sarıçoban torpaq kurqanının altında qəbir kamerası və ümumiyyətlə beş qəbirdən ibarət olan bütün kompleks düzgün xaç şəklində tərtib olunmuşdu [4, s. 79]. Göründüyü kimi Göy-Göl, Qarabağ və Talış ərazisində tədqiq olunan kurqan və daş qutu qəbirlərdə təsadüf olunan eyni tip dəfn adəti Y.N. Hummelin tədqiqatlarının və nəticələrinin həqiqətə uyğun olduğunu söyləməyə əsas verir. Şübhəsiz ki, dövrün inanclarına uyğun olaraq Göy-Göl, Qarabağ və Talış ərazisində tədqiq olunan kurqan və daş qutu qəbirdə təsadüf olunan şüa sistemli dəfn adəti günəş ayını ilə bağlı yaranmışdı. Dəfnin bu şəkildə icrası, yəqin ki, ölənin şəxsin iki dünya ilə əlaqə yaratması məqsədi daşıyırdı. Göründüyü kimi, “Çərxi-fələk” mifik və dini sistemlərdə ən çox yayılmış simvollarından biri olmaqla yanaşı, dünya xalqları mədəniyyətlərinin bir çoxunun simvolikasında mühüm yerlərdən birini tutur. Hələ, tunc və dəmir dövrlərində Azərbaycan ərazisində yaşamış tayfaların günəşə, aya sitayiş etmələrini Babadərviş, Sarıtəpə yaşayış yerlərində aşkar edilən məbədlər, ocaq qurğuları və divarlardakı “çərxi-fələk” təsvirləri, qəbir kameraları, qaya təsvirləri [5], Xanlar (indiki Göy-Göl rayonu) və Gəncəçay və s. ərazilərdəki kurqanlardan əldə olunmuş gil qablar [8, s.91-99], eləcə də bədii tunc məmulatları [1, s. 84, şəkl.115, 142, 165] və s. maddi mədəniyyət nümunələri üzərindəki günəş təsvirləri sübut edir. Babadərviş yaşayış yerindən əldə olunan ocaq qurğusu və Günəş tanrısı Mitranın büstünə əsaslanan D. A. Axundov, Babadərviş yaşayış yerindən aşkar olunan məbədin, (od və günəş tanrısı) Mitra məbədi olduğunu ehtimal etmişdi [2, s.173-174].

Qəbirlərdə təsadüf olunan “çərxi-fələk” təsvirli abidələr ona dəlalət edir ki, qədim dövrlərdə yaşamış insanlar dünyasını dəyişən yaxınlarını mənfi ruh-

lardan və şər qüvvələrdən qorumaq üçün qəbir abidələrini və qəbirlərə qoyulan əşyaları həmin simvollarla bəzəyirdilər. Onların inanclarında yer almış dini təsəvvürlərə görə, şər qüvvələr işıqdan, günəşin yerdəki atributu olan oddan, ocaqdan qorxurdular, elə həmin səbəbdən də günəşin doğmasını xeyir, qaranlığı isə şər qüvvələrlə bağlayırdılar.

Tədqiqatçıların həmin simvollar haqqında müxtəlif fikirləri mövcuddur. Məsələn; B. B. Piotrovskinin fikrincə, bu işarələr qədim dövrlərdə Cənubi Qafqazda günəşin simvolu olmuşdur [9, s. 90-94]. Şübhəsiz ki, B. B. Piotrovskinin fikirlərində həqiqət vardır. Buna baxmayaraq, bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, qədim dövrlərdə Cənubi Qafqazda yaranan həmin kosmoqonik təsəvvürlərin daşıyıcıları məhz Azərbaycan tayfaları olmuşdur. Bunu ərazidə təsadüf olunan od məbədləri və dövrün maddi-mədəniyyətində geniş yer almış müxtəlif tip kosmoqonik təsvirlər və həmin təsvirlərin ifadəsində mühüm rol oynayan, fəlsəfi təsəvvürlərin məhsulu olan əsətlər onu deməyə imkan verir ki, günəşlə bağlı inanclar Azərbaycan ərazisindən bütün Qafqaza yayılmışdır. Sonda onu diqqətə çatdırmaq istəyirəm ki, məhz bəzi yaşayış yerlərində, o cümlədən Gəncəçay rayonunda ölü yandırma adətinin müşahidə olunması, yaşayış yerlərindən əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələrinin, kurqanlardan əldə olunan materiallarla oxşarlığı və üç böyük küpün içərisində yandırılan meyitlərin qalıqları, bundan başqa orada son dərəcə maraqlı olan qırmızı gildən hazırlanmış ellips formalı sarkofaq, həmin sarkofağın küpəyə oxşar çıxıntısına yığılmış kül, digər kül təbəqəsinin üstündə inkişaf etmiş tunc dövrünə aid 12 qəbir və qəbirlərdə müşahidə olunan şüa sistemli dəfnlər bizə bunu deməyə əsas verir ki, dəfn zamanı yaşayış yerlərində və qəbirlərdə günəşə sitayişlə bağlı müxtəlif mərasim və ayinlər yerinə yetirilmişdir.

Ədəbiyyat:

- Avşarova İradə. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarının bədii tunc məmulatı (e. ə. XIV-VII əsrlər). Bakı, Nurlan, 2007, 190 s.
- Ахундов Д. А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, 1986, 310 с.
- Гуммель Я. Н. Археологические очерки. Баку, Издательство Аз. ФАН, 1940, 164 с.
- Джафаров Гидаят. Курганные памятники Гарабаха как ценные источники по изучению древней истории. *Azərbaycan arxeologiyası.*, 2016, cild 19, №2, 2016, s.77-83.
- Джафарзаде И. М. Гобустан. Наскальные изображения, Баку, Элм, 1973, 347с.
- Nərimanov İdeal. Gəncəşay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı, 1958, 142 s.
- Махмудов Фарман. Культура юго-восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. Баку, 2008, 215 с.
- ОАК за1903 г. СПб., 1906, 245 с., 7 табл., 406 рис.
- Пиотровский Б. Б. Археология Закавказья, Ленинград, 1949, 131с.

Summary

The traces of “Sun” Belief in some Bronze Age Graveyards of Azerbaijan

Irada Avsharova

Baku State University, Azerbaijan

Throughout the human history among the tribes living in different times there have been certain beliefs and ideas about the after life. In the religious outlook of the tribes who lived in the territories of most countries emerged in the East, including Egypt, Mesopotamia, Iran, China, the Caucasus and so on. This cult is also observed in ancient monuments of Azerbaijan.

As a result of the archaeological investigations carried out in Azerbaijan, types of graves accompanied with various burial customs were found. These types of graves are the only sources preserving burial traditions of the ancient Azerbaijani tribes. The article expose the religious, mythological outlooks of the Bronze Age tribes, and to trace the Sun worship in burial customs. Although the subject was studied by various authors, beliefs in burial customs have not been a subject of comprehensive research. That's why it can be considered as a pressing problem.

Keywords: Bronze, the cult of the dead, cromlech, kurgans, beam, sun, belief.

Резюме

Следы культа солнца в погребальных памятниках эпохи бронзы Азербайджана

Ирада Авшарова

Бакинский Государственный Университет, Азербайджан

Целью данной статьи является прослеживание, наряду с религиозными воззрениями у существующих в исследуемую эпоху племён, их мифологическими мироощущениями, культа солнца и связанного с этим культом обрядов в погребальных памятниках.

В истории человечества в различные периоды её развития у многих древних племён существовала вера в загробный мир. В частности, зародившийся в мировоззрении у многих народов восточных стран - в Египте, Месопотамии, Иране, Китае, а также на Кавказе, культ предков получил широкое распространение.

В результате проводимых археологических изысканий на территории Азербайджана было прослежено, что у различных типов погребальных памятников существовали отличия в погребальных обрядах. Указанные погребальные памятники отражают некогда бытовавшие обряды и традиции у носителей культуры этих племен, и представляются основным источником в этом направлении.

Несмотря на то, что данная тема затрагивалась некоторыми исследователями в своих трудах, изучение роли культов в погребальных обрядах до сих пор не было всесторонне освещено. В связи со сказанным следует отметить, что изучение данной темы представляется актуальной.

Ключевые слова: энеолит, бронза, культ мёртвых, кромлехи, курганы, луч, солнце, верования.

The Iron age Female Figures from Transjordan

Regine Hunziker-Rodewald

(Palais University, France)

Key words: Iron age, female figurines, chronological division, finding, areal.

1. The beginnings of my research on female figurines from Transjordan

In 2012, a successful networking of interdisciplinary interests led to the creation of a Franco-German project (Franco-German Figurines Project, FGFP) by an Old Testament scholar (Regine HUNZIKER-RODEWALD, Strasbourg), an archeologist of the ancient Near East (ASTRID NUNN, Wuerzburg) and a computational archeologist (Thomas GRAICHEN, Mayence). The team, financed by the university of Strasbourg (more than two-thirds) and Wuerzburg as well as private funds, began cataloguing during several Research stays the female terracotta figurines from Transjordan kept in museums, storage facilities and university collections in Jordan, the United states and Canada. For the recording procedure the RTI (Reflectance Transformation Imaging) technique was chosen because it generates very dense surface data from the photographed objects and goes far beyond conventional digital photography in terms of output format versatility.¹

2. The female terracotta figures from Transjordan

At present, 445 female terracotta figurines from the Iron Age II (1000-600 BC) and found in Transjordan are known. These figurines representing a female figure which is often nude, sometimes holding a tambourine, being pregnant or breastfeeding a baby, constitute a widespread category of artefacts in the Southern Levant, to the east as well as to the west of the Jordan River. Their identification and use are still unknown. Nevertheless, because of the similarities of technique and iconography of these figurines, question about their origin, diffusion and reception in different Levantine societies need to be asked about. The relations between Israel, Judah, Philistia, Ammon, Moab and Edom were often marked, according to the available texts including the Old Testament, by border conflicts and wars, on the other hand, figures taken from the same mould, on both sides of the Jordan River indicate a more complex reality. To demonstrate cultural exchanges between the societies concerned by means of these small craft objects, expert evolutions of archeological,

¹ http://www.tgraichen.de/?otw_pm_portfolio_category=rti;
<http://culturalheritageimaging.org/Technologies/RTI/>.

typological, ceramic, historical, religious and anthropological analyses are necessary. One of the crucial circumstances that has so far been neglected is, for example, the systematic identification and comparison of all objects found in the same square or locus of the excavation site.

More than three-quarters of the female figurines from Transjordan are stored in hard-to-reach reserves, and a little less than 10%, notably figures published between 1930 and 1970, appear to be unlocatable since then. An inventory of the existing objects is therefore necessary, especially in a region considered to be very sensitive politically.²

3. Continuation of my research on the female figurines from Transjordan.

At the end of 2015, the Franco-German project on Transjordan figurines was accepted as a pilot project by the leaders of *Archives Ouvertes de la Connaissance* (AOC) project of the University of Strasbourg. Since then, computer scientists from the IT Department of the University of Strasbourg have begun to establish the structure of the relational database, which will be built by means of 3D animated RTI photographs, detailed descriptions, maps and information on the type of object, its conservation status, dimensions, provenance, production technique, archaeological context, inventory numbers and publications. The previously acquired RTI data are meanwhile stored on the server of the University of Strasbourg while the clarification of legal issues has been handled by specialists from the Library Service of the University of Strasbourg.

Since 2017, in the person of Peter Fornaro of the Digital Humanities Lab of the University of Basel³, a Franco-Swiss-German cooperation is emerging entitled *FIGURINE3- documentation, restitution et contextualisation virtuelles d'objets d'art antique en libre accès*. Peter Fornaro's research, who replaced Thomas Graichen, covers modern camera technology, innovative scanning methods like Reflection Transforming Imaging (RTI), colour science and digital preservation. In January 2018, with financial support from the Fondation Université de Strasbourg, the Hunziker-Rodewald/Nunn/Fornaro team was able to take RTI/UVI photos of some 30 female figurines in museum in London (British Museum) and Leiden (Rijksmuseum van Oudheden). The overall objective of this cooperation is to make available to the international scientific community, in the form of an interactive database with a freely accessible user interface in four languages (English, French, German and Arabic) a corpus of ancient artefacts using advanced visualization technologies such as RTI and 3D for the web. This database will also contain an

² Cf. <http://www.stephane-ostertag.fr/rti/>; <https://vimeo.com/150722204>

³ <http://dhlab.unibas.ch>

inventory of all data associated with these figurines as well as the result of ongoing research on their interpretation and function in the ancient societies concerned.

4. The AOC project of the University of Strasbourg a female figurines from Transjordan.

Due to the division of objects from excavations until the 1980, the Iron Age female terracotta figurines from Transjordan are allocated to different museums, warehouses and university collections all over Europe, North America, Australia and the Near East. So, for typological analysis and comparison, interpretation and evaluation of the whole corpus, high-resolution animated photographs, their recording in a perspective of sustainability and their long-term preservation are essential. The FIGURINE3 project *documentation, restitution et contextualisation virtuelles d'objets d'art antique en libre acces* is located at the interface between the humanities and natural sciences and thus represents a high degree of innovation. Never before has the figurines' corpus from Transjordan been inventoried, which is why the database of the AOC project is much awaited by the international specialists in the cultural and religious history of the Southern Levant.

With the *Archives Ouvertes de la Connaissance* project, the University of Strasbourg's objective is to apply the principle of openness to entire research process so that it concerns all scientific production, whether in the form of publications or data. The University of Strasbourg is thus committed to open science, in line with the policy of the European Union⁴ and the roadmap for research data of the LERU (European Ligue of Research Universities)⁵, of which the University of Strasbourg is a member. Since September 2015, the *Archives Ouvertes de la Connaissance* "Data" component has been supporting four researchers in their project to put their data online, including the FIGURINE3 project. This two-year experiment continues with the creation of a *Clacul et Services avances a la Recherche* (CESAR) cluster within the IT Department, in close collaboration with the Library Services, whose objective is to simplify the effort of researcher wishing to manage and use their data.

5. Work to be carried out during my research leave at the CSTT Centre at the University of Helsinki.

Currently, the development of the FIGURINE3 database by computer scientists of the Archives Ouvertes project at the University of Strasbourg has entered an advanced phase which requires the input of research data collected since 2012 in different museums by the Franco-German Figurines Project

4 <http://ec.europa.eu/programmers/horizon2020/en/h2020-section/open-science-open-acces>

5 LERU Roadmap for Research Data, decembre 2013.

(FGFP) team. The data are stored in lists and Word files containing very detailed information about the shape, material and context of these objects. This work on the captured data of 445 figurines includes grouping, cleaning and unifying data, checking technical terms, first in English, consulting new search reports and evaluating RTI photos. Since the end of 2017, I have started, with an intern from the University of Strasbourg's Library Service, to convert the data from Word documents into tabular using an Excel file formatted with macros, in be able to import them into the future online website.

At least two thirds of this important working step can be accomplished in four months (September to December 2018), while furthering research on the context, typology and classification of these figurines. For this research, the Centre of Excellence "Changes in Sacred Texts and Traditions (CSTT)", which bring together projects by internationally renowned researchers in different fields at the crossroads of sociology, archeology and history of religion, offers an ideal setting. The CSTT Centre aims at a more comprehensive understanding of the emergence and influence of the Hebrew Bible within the multicultural milieu of the ancient Near East. it provides an interdisciplinary approach to cultural, ideological and material changes in the 2nd/ 1st mill. BC, testified by material culture as well as texts. Regular working meetings will be an opportunity for mutual exchange, especially with the researchers of the center who study the Levantine cultures and notably the terracottas found in Israel.

For the project FIGURINE3- *documentation, restitution et contextualisation virtuelles d'objets d'art antique en libre acces*, they stay will open a new horizon of cooperation. Helsinki researchers are working on female figurines from Israel, which appear at the same time as those in Transjordan and are very similar in terms of production and typology. A long-term objective will be to establish a collaboration between the faculties of theology in Strasbourg and Helsinki of any profit, leading, for example, to the creation of a database of Levantine, Cis-and Trans-Jordanian feminine figurines.

6. Selected articles, by Regine Hunziker-Rodewald

- "Entre pleurs et éclats de rire : images de femmes dans la culture du Levant Sud", *Bulletin 2018 de la Societe des amis et anciens atudiands de la Faculte de Theologie protestante de Strasbourg*, Strasbourg, PUS, p.4-8

- "Tonfigurinen als Marker von Kulturkontakt: ein Fallbeispiel", *Welt des Orients* 47/1 (2017) *Traders and the Exchange of Religious Ideas: Case Studies of Material Evidence*, p/66-105

- "Experimental Archeology Workshop Terracota Female Figurines from the Ancient Near East (The Levant and Mesopotamia, II-I Millennium B.C.E)", *Les Carnets de l'ACost* 14, 2016, p.2. [http:// accost.org/818](http://accost.org/818)

- "A beer jug with a female head attached", in: Yassine, Kh./van der

Steen, E., *Tell el-Mazar II. Excavations on the Mound 1977-1981, Field 1*, BAR IS 2430, Oxford, 2012, p.47-48

- "The Franco-German Figurines Project (FGFP)", *With trowel and high-tech. German archeological projects in Jordan* (ed. F.Kenkel and D.Vieweger, Wuppertal, Wichern), 2014, p.23

- "Biblical World": Diversity within Unity: Female Iron Age Faces in Palestine/Israel: *What is Bible?* (ed. K.Finsterbusch and A.Lange, Leuven, Peeters, CBET 67), 2012, p. 131-149

- "The Iron Age II Female Terracotta Figurines Found in Jordan" (co-author: A.Nunn), *CSIG News. Newsletter of the Coroplastic Studies Interest Group* 8, 2012, p.2

Forthcoming:

- "The Franco-German Figurines Project (FGFP)" (co-authors : A.Nunnand, T.Graichen), *Annual of the Department of Antiquities of Jordan (ADAJ)*58, 2017 (25 p. Spring 2018)

- "Molds and Mold-links. A view on the Female Terracotta Figurines from Iron Age II Transjordan", *Iron Age Terracotta Figurines in the Southern Levant*, ed. .D.Darby and I.J. de Hulster, Leiden, Brill, (Culture and History of the Ancient Near east) 2017, (30 S., summer 2018)

- "Conception, grossesse et accouchement. L'enchantement des figurines du Levant Sud a l'age du fer" (25 p.) "*Figurines feminines nues*" (Neolithique-IV e s.apr. J.C.). *Proche-Orient, Egypte, Nubie, Mediterranee orientale, Asie centrale. Actes du colloque international, Strasbourg 25-26 juin 2015*, ed. S.Donnat, R.Hunziker-Rodewald and I.Weygand, Paris, Editions de Boccard (Collection: " *Etudes d'archeologie et d'histoire ancienne*"), 520 p., autumn 2018

- Review of Achim Lichtenberger, Terrakotten aus Beit Nattif. Eine Untersuchung zur religiösen Alltagspraxis im spätantiken Judaa, Turnhout, Brepols (Contextualizing the Sacred, 7), 2016, *L'Antiquite Classique* 87, 2018 (6 p.)

7. Selected papers, by Regine Hunziker-Rodewald

17/11/2017 The Pregnants of Edom –simply fertile! The Iron Age Female Terracotta Figurines from Edom, session "The Region of Edom" ASOR Annual Meeting, Boston MA, 15-18/11/2017

16/10/2016 La danseus d'argile. Presentation et discussion autour d'objects d'art antique, communication sur les figurines feminines de l'Age du Fer trouvees en Jordanie, Fete de la Science, University of Strasbourg (USA), 8-16/10/2016

12/07/2016 The Figurines from Tall al-Umayri. MPP Town Hall Meeting : excavation campaign 2016 of the University of La Sierra (USA) at Tall al-Umayri (Jordan). 22/06-27/07/2016

- 17/11/2015 “Made in Her Image?” The Iron Age Female Terracotta Figurines from Jordan , Colloquium “Faces from the Past: Ancient Near Eastern Figurines”, Theological Institute, Tallinn (Estonia), 17-19/09/2015
- 14/07/2015 Iron Age Figurines on the West and East Sides of River Jordan: the Case of Mould-links, Colloquium :ARAM Forty First International Conference: The River Jordan” Oriental Institute, University of Oxford (England), 13-15/07/2015
- 26/06/2015 To Which Extent and on Which Basis May We Associate Nude Female Figurines with Cult? The evidence from Iron Age Transjordan, Colloque international “Figurines féminines nues. Proche-Orient, Egypte, Nubie, Méditerranée, Asie centrale (Neolithique-IIIe siècle apr. J.-C.), University of Strasbourg, 25-26/06/2015
- 07/05/2015 Rethinking Figurines- Females from Petra and Beyond, “The Second International Conference on the Nabatean Culture”, Université Brigham Young, Provo UT (USA), 06-09/05/2015
- 25/03/2015 Iron Age female terracotta figurines from Jordan, International Congress “Terracottas in the Mediterranean Through Time”, Zinman Institute of Archeology and the Department of Art History, University of Haifa (Israel), 23-26/03/2015
- 07/03/2015 Rethinking Figurines- Females from Rabbath-Amman and Beyond,
Conference on Archeomusicology “ Representations of Musician in the Coroplastic Art of the Ancient World: iconography, ritual contexts and functions”, Institute of Fine Arts, New York University (USA)
- 11/02/2014 A la decouverte des figurines –Le projet franco-allemand sur les terres cuites de l’époque du Fer II à l’est du Jourdain, “Les mardis de la MISHA”, University of Strasbourg
- 24/11/2013 Female Terracotta Figurines in Jordan: Molds and Mold-links, Session “Ancient Near Eastern Iconography and the bible” SBL Annual Meeting, Baltimore MD (USA), 23-26/11/2013
- 01/08/2013 Ashera-Astarte-Atargatis-Asteria in Palastina / Jordanien. Uter besonderer Berücksichtigung der weiblichen Terrakotta-Figurinen aus Jordanien, Session “Israel in the Ancient Near East I. Unity and Plurality : Merging and Differentiation of Deities”, EABS Meeting, Leipzig (Germany), 30/07-02/08/2013
- 07/07/2013 The Icon of a Nude Female on Three Inscribed Seals in the Moussaieff Collection, Session “Epigraphical and Paleological Studies to the Biblical World”, SBL, International Meeting, St. Andrews (Scotland), 07-11/07/2013

27/05/2013 “Figuring our Figurines” : The Franco-German Figurines Project (Iron Age, Jordan), German Protestant Institute of Archeology, Amman Jordan

10/05/2013 Iron Age II Terracotta Figurines from Jordan. The Franco-German Figurines Project, FGFP (with A.Nunn, Würzburg), 12th International Conference on the History and Archeology of Jordan (ICHAJ), University Humboldt, Berlin (Germany), 05-11/05/2013

18/04/201 The Franco-German Figurines Project, FGFP (with A.Nunn, T.Graichen), Andrews University, Berrien Springs MI (USA)

12/12/2012 Les figurines jordaniennes de l’age du Fer (with A.Nunn, T.Graichen), MISHA, University of Strasbourg.

Xülasə

Transiordaniyadan tapılmış Dəmir dövrünə aid qadın fiqurları

Regine Hunziker Rodevald

(Palais Universiteti, Fransa)

2012-ci ildə təşkil edilmiş Fransız-Alman birgə layihəsində İordaniya, ABŞ və Kanadanın universitet kolleksiyalarında, fondlarında və muzeylərində saxlanılan Transiordaniyadan aşkar edilmiş terrakot qadın heykəlciklərinin kataloqlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdu. Hazırda, Transiordaniyadan II Dəmir dövrünə (b.e.ə 1000-600) aid edilən 445 qadın heykəli məlumdur. Bu qadın heykəlləri çılpaq təsvir olunmaqla qavalla, hamilə və ya uşağa süd verən vəziyyətdə göstərməklə Cənubi Livan, həmçinin İordan çayının şərq və qərb tərəfində aşkarlanmış artefaktların əsas hissəsini təşkil edirlər. Onların identifikasiyası və istifadə məqsədləri hələ də tam aydın deyildir. Hazırlanma texnikasının və ikonoqrafiyasının oxşarlığı baxımından onların mənşəyi, yayılması və müxtəlif cəmiyyətlər tərəfindən qəbul edilməsi məsələsinin öyrənilməsi zəruridir. Transiordaniyadan aşkarlanmış bu heykəlciklərin 3/4-ü çətin əldə edilən mənbələrdə saxlanılır, onların yalnız 10%-dən az hissəsi 1930 və 1970-ci illərdə çap edilmişdir. Xüsusilə, onların siyasi baxımından qaynar olan bölgələrdə yerləşməsi bu tapıntıların inventarlaşdırılmasını tələb edir.

Hazırda, qeyd etdiyimiz proyekt çərçivəsində 445 heykəl qruplaşdırılmış, onlar haqqında məlumat bazası yaradılmışdır. Müxtəlif elm sahələrini təmsil edən mütəxəssislərin əməkdaşlığı bu sahədə daha böyük elmi uğurların əldə edilməsinə şərait yaradacaqdır.

Açar sözlər: Dəmir dövrü, qadın fiqurları, xronoloji bölgü, tapıntı, areal.

Резюме

Женские фигура эпохи железа найденные в Транс Иордании.

Регине Хунзикер Родевальд

(Университет Палаиз, Франция)

В совместном проекте, организованном Францией и Германией в 2012 году, было запланировано подготовить каталог женских фигур из терракоты, найденных в Транс Иордании и хранящихся в университетских коллекциях, фондах и музеях США и Канады. В настоящее время известны 445 женских фигур, относящихся к эпохе железа II (1000-600 годы до н.э.). Эти фигуры изображены обнаженными: беременные, или кормящие ребёнка, или с бубном в руках. Они составляют большинство из фигур, обнаруженных в Южном Ливане, в том числе на левом и правом берегах реки Иордан. С точки зрения техники изготовления и схожей иконографии очень важно изучить их происхождение, распространение и восприятие разными обществами. Три четверти фигур, обнаруженных в Транс Иордании, находятся в труднодоступных источниках, и только меньше 10-ти процентов из них опубликованы в 1930 и 1970 годы. Поскольку они находятся в политически нестабильных регионах, требуется их обязательная инвентаризация.

В настоящее время, в рамках вышеупомянутого проекта была группирована и создана база данных 445 фигур. Сотрудничество учёных разного профиля в этой сфере создаст благоприятные условия для получения больших научных достижений.

Ключевые слова: Эпоха железа, женские фигуры, хронологическое деление, находка, ареал.